

Подорож із «Українсько-єврейською зустріччю»

ВІД ДАВНИНИ ДО 1914 РОКУ

UJE

Подорож із
«Українсько-єврейською
зустріччю»

ВІД ДАВНИНИ ДО 1914 РОКУ

Ринок у Дрогобичі, Східна Галичина. Листівка, поч. 1900-х рр.

Це видання спирається на виставку, що її створила «Українсько-єврейська зустріч» (UJE, англ. Ukrainian Jewish Encounter) — організована на приватних засадах багатонаціональна ініціатива, започаткована 2008 року для зміцнення солідарності й взаєморозуміння між українцями та євреями.

UJE висловлює подяку Міністерству громадянства й імміграції Канади за щедру підтримку й фінансовий внесок у створення первісної виставки 2015 року. Погляди, висловлені в цій публікації, не обов'язково збігаються з позицією згаданих вище установ.

Авторка видання й кураторка виставки — Алті Родал, співдиректорка «Українсько-єврейської зустрічі».

UJE | Ukrainian Jewish Encounter | Українсько-Єврейська Зустріч

Canada

Виставку було показано 2015 року в Торонто в Єврейському громадському центрі Шварца-Рейсман та в Інституті святого Володимира (в Онтарійській філії Українського музею Канади); у Монреалі у філії Українського національного об'єднання Канади та в Єврейській публічній бібліотеці; у Вінніпезі в Осередку української культури й освіти; в Едмонтоні в Інституті святого Івана в співпраці з Єврейською федерацією Едмонтон.

©Ukrainian Jewish Encounter, 2019.
Всі права застережено.

Дизайн: Дебі Перна, PS Design (Торонто).
Дизайн українського видання: Анна Гарасим, Visual Communication (Торонто).
Переклад з англійської: Василь Старко.
Надруковано в Україні, ФОП Волф І.Є.

ISBN: 978-966-97336-5-8

На обкладинці:

«Ярмарок в Україні». Картина Василя Штернберга (1818–1845).

Щорічні ярмарки, базари й звичайні ринки, які працювали щодня або раз на тиждень, були основними місцями українсько-єврейської взаємодії.

Зміст

Перша частина цієї публікації висвітлює досвід євреїв на українських землях та їхню взаємодію з етнічними українцями й іншими народами до поділів Польщі (1772–1795). Після цього йде розділ про дві паралельні епохи, в якому розглянуто культурні й політичні перетворення в житті цих двох бездержавних народів та їхні відносини один з одним та з іншими народами під час «довгого дев'ятого століття» (1772–1914) — в Російській імперії та під владою династії Габсбургів.

7 **Вступ**

ВІД ДАВНИНИ ДО ПОДІЛІВ ПОЛЬЩІ

Від давнини до XVI століття

8 Євреї на українських землях до XIII століття

12 Три держави: від XIII до XVI століття

Річ Посполита

17 Євреї й українці в Речі Посполитій (1569–1795)

26 Запорізькі козаки

34 Єврейські лжемесії на українських землях

36 Бурхливі десятиліття для українців і євреїв наприкінці XVII – у XVIII столітті

42 Релігія, політика й храми

50 Постання штетлів та їхньої культури

Хасидизм та видання івритом/їдишем на українських землях

58 Виникнення хасидизму на території України: Меджибіж та Баал Шем Тов («Бешт»)

66 Хасидизм як масовий рух

74 Україна як центр видання книг івритом і їдишем

Сторінка 10

Сторінка 17

Сторінка 102

Сторінка 147

ДВІ ПАРАЛЕЛЬНІ ЕПОХИ — «ДОВГЕ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТЕ СТОЛІТТЯ» (1772 –1914)

Російська імперія

79 Українці і євреї в Російській імперії

88 Українське національне й літературне пробудження

96 Демографічні й економічні чинники, 1890–1910-і рр.

106 Погроми в Російській імперії

112 Нові тенденції в українсько-єврейській політичній співпраці

Австро-Угорська імперія

117 Українці, євреї та інші народи під австрійською владою

130 *Гаскала* в Галичині й на Буковині

134 Поляки, українці та євреї в політиці австрійської Галичини

139 Постання українських культурних і політичних організацій

142 Українсько-єврейська політична й громадянська співпраця в Галичині й на Буковині

150 ***Єврейське літературне відродження, 1860-і рр. – 1914 р.***

156 ***Еміграція й діаспори***

Джерела й дані про правовласників

166 Бібліографічні джерела

167 Джерела ілюстрацій і дані про правовласників

168 Про це видання

Мапи, використані в цій публікації, відтворено з різних джерел, і написи на них можуть не збігатися з чинним написанням назв міст і географічних регіонів.

«Ярмарок в Україні». Картина Василя Штернберга (1818–1845). Щорічні ярмарки, базари й звичайні ринки, які працювали щодня або раз на тиждень, були основними місцями українсько-єврейської взаємодії.

«Галицькі типи: селяни і євреї». Рисунок Шарля Едуарда Делора на основі фотографії М. Крігера, бл. 1875 р. (Колекція сім'ї Молдованів, архів YIVO)

Вступ

Наші історії неповні одна без одної

Територія сучасної України протягом багатьох століть була домівкою для різних народів, зокрема для однієї з найстаріших і найбільших єврейських громад у світі. Єврейська присутність на українських землях простежується від початку задокументованої історії регіону. До XV століття їдишомовні євреї почали масово мігрувати з центрально-європейських земель на схід, утворюючи громади поруч із місцевими українцями-християнами й іншим населенням.

У цій публікації досліджено, як зустрілися євреї й українці (в минулі періоди відомі під назвами *руси*, *русини*), як вони розвивалися пліч-о-пліч від давнини до початку Першої світової війни. Водночас висвітлено аспекти багатющої релігійної й світської єврейської культури, яка процвітала на теперішніх українських землях, що їх називають колыскою хасидизму, їдишської й сучасної єврейської літератури та сіонізму.

Ми маємо на меті подати цілісний наратив, у якому розглянуто співжиття цих двох народів у всій його складності, зокрема кризи й випадки епізодичного насильства, але й тривалі періоди нормального співіснування та багатогранного міжкультурного взаємозбагачення. За століття українці і євреї як сусідні народи створили самобутні, довговічні, а в дечому й паралельні культури, що продовжують наснажувати їхні ідентичності сьогодні.

Євреї на українських землях до XIII століття

Грецькі колонії (VIII–III століття до н.е.) у Криму (Таврії) на Чорному морі

Чорноморські колонії

Євреї вперше з'явилися на українських землях як торговці понад дві тисячі років тому. Деякі з них оселилися в містах на узбережжі Чорного моря в Південно-Західному Криму, де вони жили поруч із грецькими колоністами. Каравани торговців, зокрема євреїв, проходили через ці землі, везучи товар із Китаю, Персії, Північної Африки, Північної Європи, а пізніше й Візантійської імперії. Осілі в Криму євреї стали називатися кримчаками. До них пізніше приєдналися караїми — єврейська секта, що зберегла свою давню біблійну віру, відкидаючи Талмуд, і перейняла спосіб життя й тюркську мову місцевого населення.

Угорське королівство

У ранньому середньовіччі єврейські торговці також проходили через територію Закарпаття, а іноді й оселялися там. Від IX століття до Першої світової війни ці землі входили до Угорського королівства, а нині є частиною України.

Мапа Закарпаття й земель, заселених закарпатськими русинами (позначені жовтим кольором), до Першої світової війни

Фрагмент «Загальної карти України» 1648 року, що її створив французький військовий інженер і картограф Пійом Левассер де Боплан, перебуваючи на службі в польського короля

Хозарський каганат, бл. 820 р. Територія безпосереднього підпорядкування окреслена синім кольором, а сфера впливу хозар позначена фіолетовим.

Хозарія (кінець VII – X століття)

Втікаючи від переслідувань у Візантійській імперії, євреї знайшли безпечний притулок у Хозарському каганаті, частина території якого лежала в межах сучасної України. Там їх прийняли як громадян. Євреї жили в 14 хозарських укріплених поселеннях, а також у Києві й Чернігові. Єврейська присутність відбилася в назвах житлових районів Києва, збережених у давніх рукописах — «Козари» на Подолі та «Жидове» у верхньому місті. Чимало хозарів прийняли юдаїзм у VIII столітті. Науковці й далі дискутують про масштаби та вплив хозарського навернення, однак вони загалом відкидають твердження, що східноєвропейські євреї походять від хозар.

Київська Русь (960–1240)

Київська Русь була конгломератом князівств у центральній частині України, об'єднавши низку слов'янських та інших груп у Східній Європі після того, як великий князь Святослав розгромив Хозарський каганат у 960-х роках. 988 року князь Володимир прийняв християнство за візантійським грецьким обрядом як офіційну релігію Київської Русі. Відтоді східне православ'я було панівною релігією на українських землях незалежно від того, хто приходив до влади. Як і в інших християнських землях, богословські праці церковників Київської Русі включали антиюдейські теми. Водночас київські князі визнавали важливу роль євреїв у торгівлі й фінансах. Протягом цього періоду степ був нестабільною зоною, в якій переважали протиборчі кочові тюркські племінні групи, що майже постійно перебували у військовому конфлікті з Київською Руссю. В 1240 році місто Київ взяли монголи.

Вгорі зліва: Київська Русь у IX–XIII ст.

Зліва: Князь Володимир обговорює християнство з грецьким філософом (XV ст., копія Радзівиллівського літопису XI–XIII ст.). Опис дискусій, які привели Володимира до прийняття християнства, надзвичайно подібний до середньовічних єврейських легенд про раніше навернення хозарського правителя в юдаїзм.

Монгольська облога Києва в 1240 році

«Київський лист», датований приблизно 930 роком, написаний івритом та підписаний представниками єврейської громади Києва, — це, мабуть, перша письмова згадка про Київ. У листі описано тяжке становище київського єврея, який позичив гроші, але потім його пограбували, і тепер він шукав можливостей погасити борг. (Каїрська геніза, Бібліотека Кембридзького університету)

Що ми знаємо про євреїв Київської Русі?

Ми знаємо, що в Києві був єврейський квартал під назвою «Жидове»; що до Салонік, які тоді були у складі Візантійської імперії, прибув єврей із Київської Русі, який говорив лише слов'янською мовою; що лист, підписаний київськими євреями і датований приблизно 930 роком, було внесено до історичної Каїрської генізи (*геніза* — це тимчасове сховище зношених або пошкоджених священних єврейських книг і рукописів до їх захоронення). Ми знаємо також, що київські князі зазвичай прихильно ставилися до торговельної й фінансової діяльності євреїв, а з кінця XI століття Київська Русь стала притулком для західноєвропейських євреїв, які втікали від переслідувань з боку хрестоносців. Проте 1113 року натопв напав і пограбував євреїв у Жидовому, а також бояр, верхівку тодішньої аристократії. Логічно зробити висновок, що цей напад постав на економічному ґрунті, а не з релігійної нетерпимості. До XV століття в північних українських містах виникли невеликі єврейські громади, що склалися з євреїв-ашкеназі (гілки євреїв, яка сформувалася на німецьких землях у X столітті), що говорили їдишем на відміну від ранішніх єврейських поселенців, основна мова яких, очевидно, належала до слов'янських.

Три держави: від XIII до XVI століття

На гербі міста Львова зображено лева — символ міста з часів Галицько-Волинського князівства

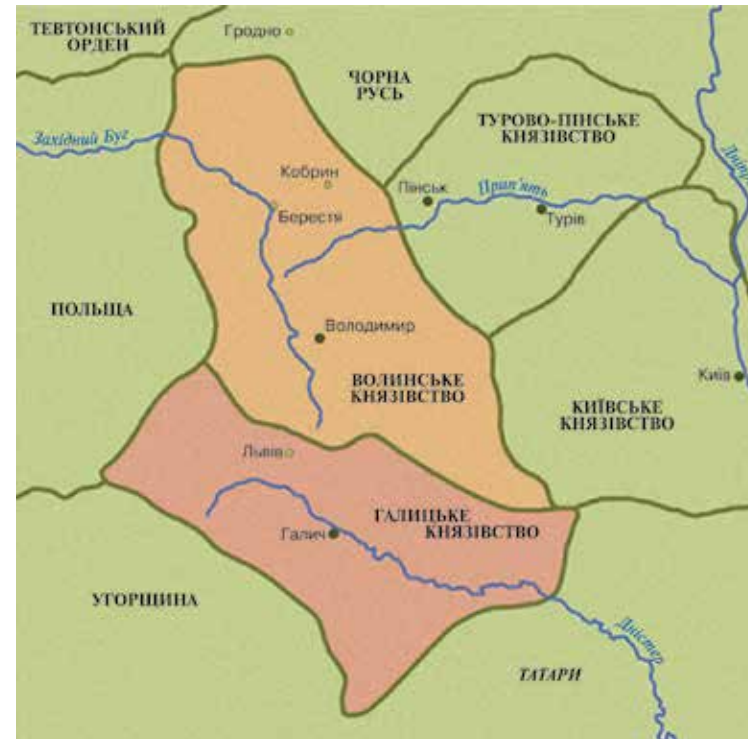

Пам'ятник королю Данилу Галицькому у Львові, скульп. В. Ярич, Р. Романович, арх. Я. Чурилик (2001)

Справа: Руські князівства Галицько-Волинської держави, XIII–XIV століття

Галицько-Волинське князівство (1199–1349)

Після об'єднання південно-західних руських земель князь Данило Галицький (пізніше коронований на короля) запросив вірменів, німців, євреїв та поляків займатися ремеслами й комерцією в містах і містечках його князівства. Під час правління галицько-волинських князів сформувалися малі єврейські громади, і євреї допомогли перетворити Львів на центр міжнародної торгівлі між Центральною Європою та землями на схід.

Хоча переважна більшість тих, кого ногайці брали в полон і продавали в рабство, зазнавали надзвичайно жорстокого поводження, були й винятки з цього правила. Роксолана, полонена юна українка з галицького міста Рогатина, стала фавориткою, а згодом вельми впливовою дружиною султана Сулеймана I Пишного. Вона була однією з найбільш можновладних жінок в історії Османської імперії.

Справа: Мапа, що показує зміни території Кримського ханства від XV до XVIII століття. Як і скрізь в середньовічному мусульманському світі, євреї мали тут статус *зіммі* — толерованої монотеїстичної меншини, членам якої було дозволено провадити торгівлю й вільно сповідувати свою релігію, якщо вони приймали статус підлеглих і жили скромно.

Кримське ханство (1449–1783)

У 1440-х роках наступники монгольської Золотої Орди утворили власне ханство вздовж північного узбережжя Чорного моря, на Кримському півострові та в степах Півдня України. Степи були під контролем кочових татарських племен, відомих як «ногайці». Вони робили регулярні набіги на поселення східних слов'ян, захоплюючи сотні тисяч полонених для продажу в рабство в кримському порту Кафа (Феодосія). Поряд із кримськими татарами, турками, арабами, греками, вірменами та іншими народами євреї (що караїми, що рабиністи) також відіграли свою роль у рабовласницькій торгівлі — чи як рабовласники, посередники, позичальники, чи як нещасні жертви татарських набігів.

Король польський і великий князь литовський Сигізмунд I Старий у 1507 році надав євреям хартію, що передбачала звільнення від юрисдикції муніципальних органів влади, заходи безпеки проти фізичних нападів та свободу віросповідання. Хартію було датовано 1388 роком і приписано великому князю Вітовту (зображеному вище), щоб надати їй аури давнини.

Велике князівство Литовське (XIII століття – 1569)

Польські королі Болеслав Побожний у 1264 р. та Казимир III Великий у 1334 р. надали привілеї та захист євреям і запросили їх масово оселятися в Польщі. Це спонукало євреїв, що втікали від переслідувань у Західній Європі в XIII та XIV століттях, мігрувати до Польщі. У 1340–1495 рр. Велике князівство Литовське взяло під свій контроль кілька князівств колишньої Київської Русі, зокрема Волинь і Поділля. Євреї отримали королівський захист і часто виступали в ролі агентів урбанізації в цих регіонах. Низка міст, як-от Луцьк, стали важливими центрами єврейського життя. Хоча євреї й мали дозвіл жити в цих містах, вони не мали статусу громадян (*міщан*) і перебували під економічними обмеженнями, через що були змушені зосереджуватися на обміні валюти та позичанні грошей.

Великий князь литовський Олександр (пізніше також король Польщі) вигнав євреїв зі своєї держави 1495 року, але через вісім років запросив їх повернутися, визнаючи користь, яку вони приносили економіці

Замок Любарта в Луцьку, збудований в основному в 1340-х роках для Любарта, останнього правителя об'єднаної Галичини й Волині. У замку раніше був собор, резиденція великого князя литовського та єпископський палац. За даними німецьких військових рапортів, 2 липня 1941 року поблизу замку було вбито 1160 євреїв.

Станом на 1500 рік євреї жили у 18 містечках Руського воєводства Корони Королівства Польського.

Експансія Литви в XIII–XV століттях

Річ Посполита в період найбільшого розширення своєї території (1616–1657) накладалася на сучасні європейські державні кордони. (Мапу люб'язно надав Августин Жемайтіс)

Білий орел, символ Королівства Польського, та лицар на коні, символ Великого князівства Литовського, під однією короною

Польські магнати, 1576–1586 рр.

Євреї й українці в Речі Посполитій (1569–1795)

Найбільша міграція євреїв у східному напрямку на українські землі була безпосередньо пов'язана з територіальною експансією Польщі та колонізацією після Люблінської унії 1569 року, яка об'єднала Королівство Польське та Велике князівство Литовське в Річ Посполиту. Основними рушіями колонізації були магнати — найбагатший прошарок польської шляхти. Безпосереднім наслідком колонізації стало посилення повинностей для селянства. Указом 1573 року переважну більшість сільських жителів України було оголошено кріпаками — власністю польських та українських поміщиків. Водночас магнати заклали близько 200 приватних містечок, в яких вони оселили значну кількість євреїв, що часто працювали в них управителями, збирали податки й видавали позики як шляхті, так і селянам. У цих містах також оселилися єврейські купці й ремісники, що їх вижили з декількох польських міст економічні конкуренти.

Французький військовий інженер, архітектор і картограф Г. Левассер де Боплан, що перебував у складі армії Речі Посполитої в Україні в 1640-х роках, зазначав: «Становище селян в цьому регіоні жалюгідне. Вони ... виконують тисячі різних феодалних повинностей ... це поневолення змушує багатьох із них тікати ... до козаків у Запоріжжі».

«Український селянин».
Картина Сергія Васильківського

Як євреї стали економічними посередниками між шляхтичами-поміщиками й селянами-кріпаками на українських землях?

У період правління польських королів євреям та іншим мігрантам запропонували керувати величезними маєтками магнатів і влаштовувати постійні ринки та ярмарки у приватних містечках. Так постала система оренди, за якої польські магнати та руські поміщики віддавали ключові економічні функції орендарям, якими часто були євреї. На додаток до збирання податків орендарі управляли рільництвом, млинами, шинками, гуральнями та виноробством у довірених їм володіннях, іноді конфліктуючи з місцевими підприємницькими групами. Масштаби й діапазон відповідальності часто приводили до того, що єврейський орендар віддавав певні частини господарства в суборенду іншим євреям, які потім переселялися в цей регіон і формували єврейські громади. Внаслідок цього євреї часто опинялися в складній ситуації між шляхтою, яка очікувала від них максимальних прибутків, і селянами, яких обурював економічний тягар, нав'язаний їм системою. Релігійні поділи ще більше загострювали напругу між римо-католицькою польською шляхтою, українськими кріпаками та новою релігійною групою серед українців — уніатами, яких православні вважали зрадниками, бо вони визнавали владу Папи Римського.

Уніатська церква (пізніше перейменована в Українську греко-католицьку церкву), яка постала після Берестейської унії 1596 року, розірвала стосунки з Патріархом Константинопольським і прийняла владу Папи Римського, зберігаючи східну літургію, обряди та практику. Деякі православні розглядали цю подію як хитрий хід поляків із метою нав'язати католицизм православному руському населенню.

«Польський поміщик». Ескіз Жана-П'єра Норблена де ла Гурдена.
(Бібліотека Варшавського університету)

Сторінки з книги протоколів засідань Ради чотирьох земель

Засідання Ради чотирьох земель, зображене на експонаті виставки в музеї Бейт Хатфуцот у Тель-Авіві

Яке управління мали єврейські громади?

У період від 1569 до 1648 року кількість євреїв у Волинському, Подільському, Київському та Брацлавському воєводствах зросла з 4 до 52 тисяч. Вони жили в 115 населених пунктах. Євреям у Речі Посполитій було надано високий ступінь громадської автономії, здійснюваної через єврейські регіональні ради та центральний орган єврейського самоврядування, Раду чотирьох земель (*Ваад арба арацот*), яка функціонувала від 1580 до 1764 року. «Чотири землі» позначали Великопольщу, Малопольщу та дві землі, які сьогодні належать до України: Русь/Галичину й Волинь. Кожна єврейська громада (*кегіла*) мала свій власний *кагал*, громадську установу, якою керували заможніші члени громади та рабинська еліта. Кожен кагал делегував своїх представників на засідання *Вааду* (ради), які часто проводилися разом із важливими щорічними ярмарками. Ваад представляв єврейство Речі Посполитої перед королем і польським парламентом, розглядав і законодавчо врегульовував основні релігійні й соціокультурні проблеми, що поставали перед єврейським суспільством, організовував відповіді на напади на євреїв і служив високим апеляційним судом для єврейських громадських судів. Найважливішою з погляду уряду була роль Вааду в перемовинах про розподіл колективного податку на євреїв серед єврейських громад — це питання часто ставало джерелом гострих суперечок між делегатами.

Панорама Львова XVIII століття. Худож. З. Розвадовський, С. Яновський, 1929 р. (Львівський історичний музей)
(Зображення люб'язно надала Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника)

Інтер'єр синагоги «Золота Роза». Ескіз Рудольфа Бернта, 1898 р. (Приватна колекція Ігоря Котлобулатова, Львів)

Львів у XVI–XVIII століттях

До кінця XVI століття Львів став великим центром польської, єврейської, української та вірменської культур. Його вплив поширювався у Східній та Центральній Європі через надруковані в ньому книги. Наприкінці XVIII століття у Львові жило близько 7 тисяч євреїв (32 % загальної кількості населення) та 2800-3000 українців (13-15 %).

Міжетнічна економічна й релігійна напруга зростає за цей період. Українці зазнали дискримінації після заборони православної віри в 1596 році, відбулося також кілька антиєврейських заворушень. У 1609 році українські жителі Львова висловили протест, заявивши, що їхнє становище гірше, ніж у євреїв і вірменів, які мали свободу віросповідання та ширшу судову й адміністративну автономію.

Хоча євреї жили переважно в єврейських кварталах, вони щодня контактували з іншим міським населенням на ринку та в інших місцях. Євреї й українці населяли сусідні простори та знали звичаї й релігійні обряди одне одного.

Синагога «Золота Роза», екстер'єр з Успенською православною церквою на задньому плані.
Фотографія Юзефа Костеша-Яворського, 1912 р. (Приватна колекція Ігоря Котлобулатова, Львів)

«Простір синагог» у центрі історичного єврейського кварталу Львова на місці синагоги «Золота Роза» XVI століття, Бейт Гамідраш (Будинку навчання) та Великої синагоги, побудованої в 1801 році. Місце цих зруйнованих під час Голокосту будівель на десятиліття стало символом забуття й ігнорування історії. Після семирічного обговорення та консультацій із науковцями, експертами, представниками єврейської громади та міськими чиновниками «Простір синагог» було відкрито 4 вересня 2016 року як місце роздумів та вшанування пам'яті жертв Голокосту у Львові — місце, що надихатиме на діалог між минулим і сьогоденням.

Центром життя єврейської громади в цей період була синагога, збудована на замовлення багатого купця Іцака Нахмановича. Синагога Нахмановича, побудована в 1582–1595 роках у ренесансному стилі, служила громаді понад 350 років. Історія цієї синагоги пов'язана з легендою. Її перейменували на «Золоту Розу» на честь невістки Нахмановича Рози, освіченої жінки, що активно займалася доброчинністю в громаді та бізнесом свого чоловіка після його смерті. За легендою вона викупила синагогу 1609 року в єзуїтів, які претендували на цю будівлю. Вона була відома й під назвою «Турей Загав» («Золоті рядки/колони») на честь знаменитої праці єврейського рабина XVII століття, який там молився. У 1941 році німецькі окупанти розграбували релігійні об'єкти синагоги, а в 1943 році знищили будівлю, після чого залишилися тільки рештки північної стіни, староеврейські написи та інші дрібні сліди. Впродовж десятиліть на залишки синагоги не звертали уваги, а 1998 року їх було оголошено об'єктом всесвітньої спадщини й інтегровано в новий єврейський меморіальний комплекс «Простір синагог» у вересні 2016 року.

Простір синагог, Львів. (Alamy)

Запорізькі козаки

«Табір». Картина Юзефа Брандта (1841–1915)

«Запорожці пишуть листа турецькому султану». Картина Іллі Рєпіна, кінець XIX століття

Селяни й шукачі пригод вирушали в походи задля полювання, рибальства та вивчення природних багатств степу. Деякі з них оселилися там і сформували козацький образ життя. Селяни-втікачі, що прагнули вирватися з кріпацтва, часто приєднувалися до козаків у їхній *січі* (військовому укріпленні) в Запоріжжі. Деякі козаки були «реєстровими» — польський уряд платив їм за захист кордонів від татарських набігів. З часом козаки розвинули військову міць і завоювали престиж у боях проти турків і в походах для визволення земляків із татарського полону — ці теми увійшли до українського фольклору. У контексті соціально-економічної нерівності та релігійної напруженості кілька козацьких гетьманів у XVII столітті підняли повстання проти землевласників і стали героями через те, що кинули виклик польській владі й вступилися за православну віру. Пізніше Микола Гоголь увічнив образ волелюбного патріотичного запорізького козака у своєму романі «Тарас Бульба», водночас зображуючи римо-католицьких поляків та євреїв (розглядуваних у ролі спільників жорстокого польського режиму) як нікчемних Інших, яких можна безкарно вбивати.

Козаками (від тюркського казак ‘вільний чоловік, вершник, воїн’) стали називати всіх, хто йшов у степ і не визнавав ніякої влади.

Запорізький козак із Криму (невідомий художник). Козак Мамай, зазвичай зображуваний за грою на кобзі і з вірним конем неподалік, — ідеалізований український фольклорний образ, що часто фігурує в народному малярстві

Козак Мамай і *гайдамаки* (учасники повстання проти польського режиму у XVIII столітті) підвісили одного орендаря за п'яти й затримують іншого. Двох орендарів зображено з бородами та в єврейському одязі. (Народне мистецтво середини XIX століття. Оригінал зберігається в Національному художньому музеї України в Києві)

Козацьке повстання під проводом Богдана Хмельницького

Портрет Богдана Хмельницького роботи В. Гондіуса, 1651 р. (Національний музей у Варшаві). Хмельницький є водночас героїчною й суперечливою постаттю української національної історії. Його вшановують як націєтворця й визволителя України, однак водночас на нього покладають відповідальність за масові вбивства римо-католицьких поляків і євреїв у 1648 році та за Переяславський договір із Московією 1654 року, який відкрив шлях російській експансії на українських землях.

Соціальна та релігійна напруга на східних прикордонних теренах Речі Посполитої привела до великого козацького повстання 1648 року, яке перетворилося на рух за відокремлення від Польщі. Під орудою Богдана Хмельницького повстанцям вдалося скинути польський політичний, соціальний та релігійний лад і створити козацьку державу — Гетьманат, що сформувала українську ідентичність і культуру в XVII й XVIII століттях.

Повстання було в основному спрямоване проти польських землевласників-шляхтичів, римо-католицького й уніатського духовництва та євреїв, яких вважали агентами польської шляхти. За розповідями євреїв, польські війська загалом захищали їх, але в деяких випадках зраджували. Під час боїв було знищено десятки єврейських громад (зокрема, в Немирові, Тульчині, Полонному й Барі), вбито близько 18–20 тисяч євреїв, майже половину всього єврейського населення регіону. Багато євреїв загинули від рук татарських союзників козацтва. Татари взяли близько тисячі євреїв у полон і продали їх на рабовласницьких ринках Османської імперії. Ще тисячу насильно вихрестили. Кілька тисяч євреїв утекли на північ в інші частини Польщі й Литви, ба навіть в Італію й Нідерланди, відмовившись від своєї власності й переживши великі труднощі. Травма була глибокою. Однак до середини 1650-х років багато єврейських біженців почали повертатися й відновлювати свої громади.

Козацьку державу було створено відповідно до Зборівського договору 1649 року, укладеного з поляками. У договорі було прийнято вимогу козаків про вигнання єврейських орендарів із козацьких сіл. Водночас єврейським купцям було дозволено й далі торгувати, якщо вони вихрещувалися.

Яким козацьке повстання під проводом Хмельницького постає в історичній пам'яті українців?

Кінну статую Хмельницького, зведену 1888 року в центрі Києва, виготовили на замовлення російського націоналіста Михайла Юзефовича, який хотів підкреслити роль Хмельницького в приєднанні Наддніпрянської України (території по обидва боки середньої течії Дніпра) до Російської імперії. Первісний варіант пам'ятника із зображенням трьох переможених фігур — польського поміщика, єврейського орендаря й священника-єзуїта — під копитами коня було відхилено після протестів євреїв і деяких представників української інтелігенції.

Повстання й народження козацької держави — це поворотний пункт в історії Східної Європи. Постаць Хмельницького стала суперечливою, бо угода, яку він підписав із московським царем 1654 року, призвела до збільшення російського контролю над Україною. А проте в українській історичній пам'яті Хмельницький вважається героєм, який очолив війну за національне визволення й заснував козацький гетьманат. Багата українська літературна й усна кобзарська традиція прославляє козацьку епоху й пов'язує її з визволенням з-під гніту.

Українська п'ятигривнева банкнота із зображенням гетьмана Богдана Хмельницького

Богдан Хмельницький в'їжджає до Києва на Різдво (за юліанським календарем) у січні 1649 року, де вище православне духовництво вітає його як сучасного Мойсея, якому вдалося вивести свій народ із польської кабали. Картина Миколи Івасюка, кінець XIX століття.

Гзейрес тах ветат. Єврейські громади, що постраждали в 1648–1649 рр. (Онлайнова енциклопедія YIVO)

Яким козацьке повстання під проводом Хмельницького постає в історичній пам'яті євреїв?

Масштабна різанина, знищення єврейських спільнот та примусові вихрещення фігурують у єврейській історичній пам'яті як *гзейрес тах ветат* («[злісні] накази 1648–1649 рр.»). Ці події відзначали щорічним днем голодування (20-го числа місяця сівану), під час якого читали поминальні молитви за мучеників. Про ці події писали цілі покоління єврейських істориків, проте наратив багато в чому сформував Натан Ганновер у своєму творі «Глибокий мул», уперше виданому у Венеції 1653 року, а також інші літописи, написані незабаром після цих подій. Вони містили страшні описи жорстокості й укріпили сприйняття козацтва як дикунів, що чинили насильство проти євреїв. Водночас прикметним є надзвичайно тонке розуміння й приязне ставлення Ганновера до важкого становища українців, що створило передумови для жахливого насильства. За даними останніх досліджень, ранні літописи значно завищили кількість жертв серед євреїв та масштаби руйнування громад. Деякі дослідники також завважили, що Ганновер запозичив художні тропи та історії з давнішої літератури про єврейських мучеників і що його основна мета полягала не лише в описі трагічних подій, а й у тому, щоб надихнути читачів молитися за мучеників й робити пожертви на допомогу біженцям та відновлення громади. Зрештою, вплив подій (і літописів) на єврейську пам'ять був глибоким і тривалим.

«Глибокий мул» («Євен Мецула»), твір уродженця Острога Натана Ганновера, що подає опис жахів насильства проти євреїв під час козацького повстання 1648–1649 років. Цей літопис уперше вийшов друком у Венеції 1653 року і відтоді в численних виданнях багатьма мовами формував єврейську історичну пам'ять про Богдана Хмельницького та його козацькі війська.

Єврейські лжемесії на українських землях

Саббатай Цві

У бурхливому XVII столітті зародилась низка масових месіанських течій і рухів за відродження. В єврейському світі Саббатай Цві, самопроголошений єврейський месія, який претендував на Османську імперію і якого підтримував «пророк» Натан із Гази, здобувся на широку популярність у 1665–1666 роках, давши поштовх руху під назвою «саббатіанство». Він стверджував, що масові вбивства 1648–1649 років були «муками народження Месії». Згідно з пророцтвами, вони мали передувати епосі спасіння, яку мав принести із собою Месія. Пізніше, у 1666 році, османська влада заарештувала Саббатая Цві й змусила його вибирати між смертю й наверненням до ісламу. Він вибрав іслам, що поклало кінець саббатіанству як масовому руху, а тих, хто й далі вірив у нього, відлучили від єврейських громад. Проте на Поділлі, що перебувало під владою Османської імперії з 1672 року, кілька відомих осіб і навіть рабинів єврейських громад продовжували відкрито сповідувати саббатіанські вірування. Християнські богослови відзначають руйнівний вплив саббатіанства в єврейському світі. Про це, зокрема, пише у своєму полемічному трактаті «Месія правдивий», опублікованому в Києві, очільник Української православної церкви Йоаникій Галятовський.

У 1665–1666 роках Європою поширилося захоплення уродженцем Смірни Саббатаєм Цві — самопроголошеним месією, «царем євреїв»

Відомий лжемесія Яків Франк

Франкісти

У середині XVIII століття Яків Франк (1726?–1791), єврейський лжемесія й прихильник скандально відомих еретичних практик, привернув послідовників свого вчення в Галичині. Він брав участь у громадському диспуті з талмудистами, який влаштував католицький єпископ і який завершився спаленням Талмуду, а також у другому диспуті у Львові з приводу обвинувачень євреїв у ритуальних убивствах. У 1759–1760 роках він і близько трьох тисяч його послідовників прийняли римо-католицьку віру, а пізніше через шлюби приєдналися до польської шляхти та середнього класу.

Бурхливі десятиліття для українців і євреїв наприкінці XVII – у XVIII столітті

Піднесення й занепад козацької держави Мазепи

Протягом кількох десятиліть після смерті Богдана Хмельницького Україну спустошували війни й іноземні вторгнення. Сусідні держави (Польща, Росія, Османська імперія) прагнули скористатися нестабільністю ситуації. Війни спричинили глибокий економічний спад, і становище селянства ще більше погіршилося. Окрім того, цей період був позначений культурним занепадом і релігійною нетерпимістю, а православну церкву в Україні було підпорядковано Московському патріархату Російської православної церкви. Такий розвиток подій призвів до посилення напруги й повстань.

За підтримкою царя Петра I гетьман Іван Мазепа перетворив козацьку Україну на стабільну самоврядну одиницю в межах Московського царства. Проте коли Петро I почав підривати козацьку автономію, Мазепа перейшов на сторону шведів. Розгромна перемога Московії над Швецією в Полтавській битві 1709 року поклала кінець прагненням Мазепи створити єдину козацьку державу. Після цього Російська православна церква затаврувала Мазепу як зрадника. Тавро збереглося за ним також у російському й радянському імперських наративах.

Чи були козаки-євреї?

Загалом євреям було заборонено жити на землях під контролем козаків, якщо тільки вони не вихрещувалися. Однак зафіксовано випадки, коли окремі євреї приєднувалися до козаків. У Лівобережній Україні жило кілька відомих козацьких родин єврейського походження, зокрема нащадки вихрещених євреїв Марка Абрамовича, Михайла Боруховича, Павла Герцика й Антона Крижанівського.

Вгорі: Полковник Яків Маркович, нащадок козака з козацької старшини, мав єврейське коріння

За гетьмана Мазепи ряд єврейських сімей увійшов до реєстрового козацтва, зокрема Лейбенки, Жидченки, Ушеренки, Перехристи. Завдяки вихрещуванню та змішаним шлюбам ці родини стали невідокремною частиною української козацької еліти й зрештою відіграли визначну роль в історії й культурі України.

Шведський король Карл XII та Іван Мазепа після Полтавської битви, в якій Росія завдала нищівної поразки Швеції. Картина Густафа Цедерстрема, 1879 р.

Іван Мазепа (1639–1709), зображений на сучасній десятигривневій купюрі, був найвпливовішим гетьманом після Богдана Хмельницького

Століття неоднозначних подій у житті євреїв на українських землях у складі різних держав (1660-і роки — середина 1760-х років)

На територіях під владою Польщі примусово вихрещеним євреям було дозволено повернутися до юдаїзму й підтверджено низку економічних та інших привілеїв. Тут, як і на Поділлі, що перебувало під владою турків, єврейське громадське життя поступово стабілізувалося, а єврейське населення зросло до 150 тисяч у 1765 році. Проте траплялися випадки, коли євреїв звинувачували в ритуальних убивствах, наприклад, у Житомирі в 1753 році. Папи Бенедикт XIV та Климент XIII офіційно засудили судові процеси у справах про ритуальні вбивства й втручалися через посередництво польського короля, що діяв від імені обвинувачених євреїв. А на землях, підвладних Росії, у 1720-х роках імператриця Катерина I вигнала євреїв з усіх кутків імперії. 1743 року Єлизавета I відкинула клопотання про надання євреям дозволу оселятися й провадити економічну діяльність на підросійських землях України.

Коліївщина та різанина 1768 року в Умані

Під гнітом кріпацтва в Правобережній Україні та релігійним гнобленням польської римо-католицької церкви й шляхти православні кріпаки-втікачі, незадоволені селяни, зубожілі козаки, ремісники та розсерджені дрібні міщани й ремісники об'єднувалися в групи гайдамаків. Запорізькі козаки були серед них на провідних ролях як організатори повстанських загонів. Під час низки повстань, відомих під назвою *Коліївщина*, гайдамаки грабували й палили міста та панські маєтки польських поміщиків, убивали римо- й греко-католицьких священнослужителів, польську шляхту, а також євреїв, хоча їх і не вважали головним ворогом.

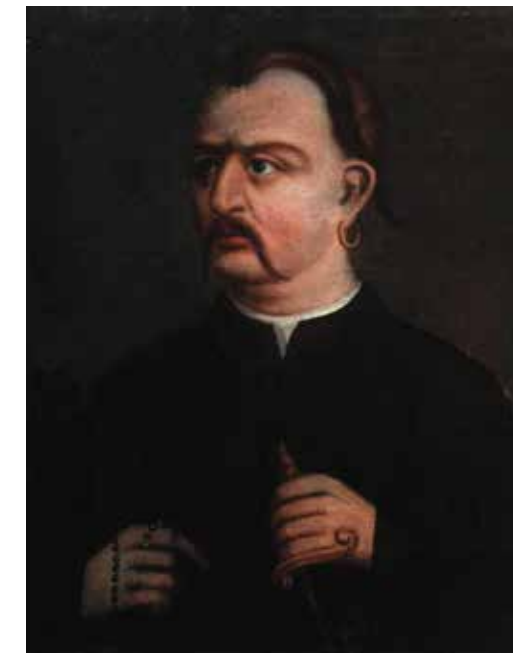
Кульмінацією Коліївщини стало взяття Умані під керівництвом запорізького козака Максима Залізняка. Місцевий козацький сотник Іван Гонта, якому було доручено захищати місто, раптом перейшов зі своїми силами на бік гайдамаків. Ще один зрадницький крок зробив польський губернатор, який уклав сепаратну угоду з нападниками, полишивши євреїв захищатися самотужки. Кілька тисяч євреїв утекли в синагогу, де їх було знищено гарматним вогнем. За три дні загинули тисячі євреїв, поляків й уніатів. Повстання зрештою придушила польська російська влада.

Вгорі: Іван Гонта, один з очільників Коліївщини й сотник козацької міліції в Умані

Справа: Максим Залізняк, запорізький козак і керівник гайдамацького повстання під назвою «Коліївщина»

Обоє стали героями українських історичних пісень та епічних літературних творів.

Якою постає різанина в Умані 1768 року в українській, польській та єврейській пам'яті?

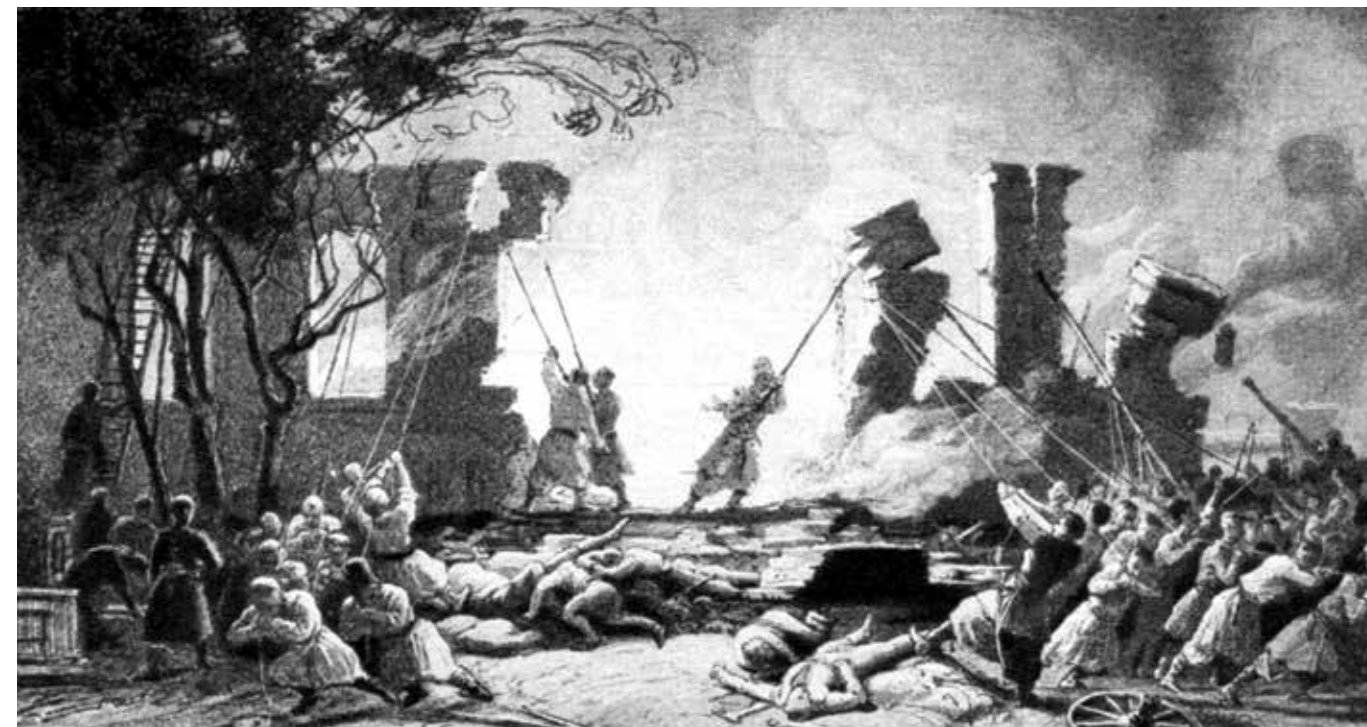
Уманська різанина. Невідомий польський художник, 1842 р.

Багато українців дивляться на події в Умані 1768 року через призму епічної поеми «Гайдамаки» (1841) великого українського поета Тараса Шевченка. Автор співчуває боротьбі українських повстанців проти соціального й національного гніту й водночас висловлює глибоке сум'яття через кровопролиття й жорстокість, яскраво описуючи їх як занурення в божевілья.

Деякі поляки вважають уманську різанину одним із найсерйозніших прикладів варварських дій козаків проти польської цивілізації. Інші сприйняли її як урок, вказуючи на необхідність польсько-українського примирення та спільного фронту проти царського гніту обох народів та вбачаючи тут нагоду для польського відродження.

Євреї вважають Уманську різанину ще одним значним прикладом єврейського мучеництва, що його відзначають особливим постом та молитвою 5 тамуза в єврейському календарі. Шимон Дубнов, видатний дослідник історії східноєвропейського єврейства, назвав ці події «другою українською катастрофою» (після масових вбивств періоду Богдана Хмельницького). Умань пізніше стала великим центром паломництва як місце поховання хасидського лідера, рабина Нахмана з Брацлава. Він оселився в Умані, щоб бути близьким до поховань єврейських мучеників 1768 року.

Спалення Умані. Ілюстрація Опанаса Слостіона до епічної поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки».

Справа: Максим Залізняк приймає Ярему Галайду в гайдамаки. Ілюстрація Василя Касіяна до «Гайдамаків» Шевченка

Скраю справа: Гайдамаки. Ілюстрація Василя Касіяна до однойменної поеми Шевченка

Релігія, політика й храми

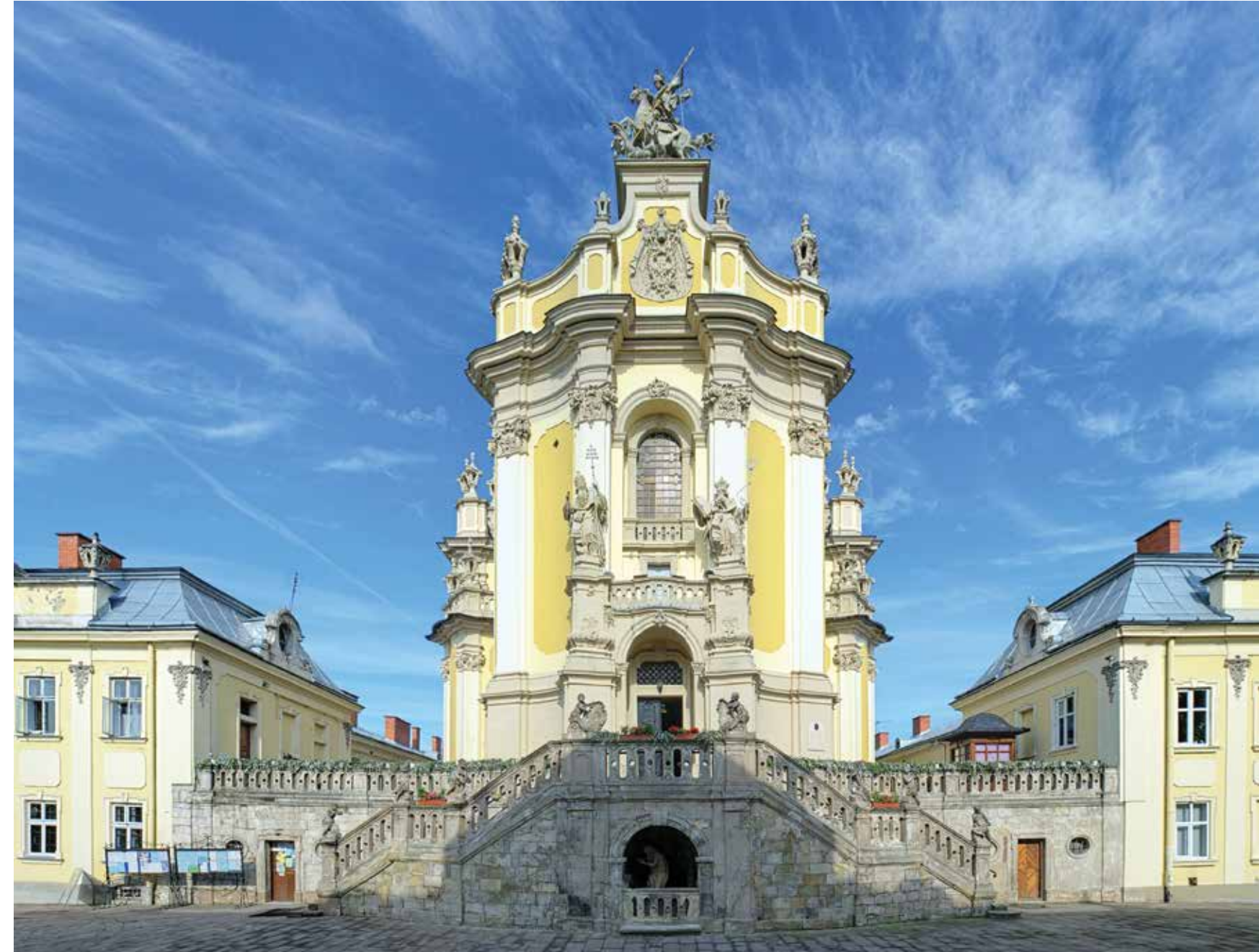
Віросповідання серед християн на українських землях

Таємні християнські громади існували в язичницькій Русі задовго до її хрещення Володимиром Великим у 988 році. Того ж року засновано Київську митрополію в рамках Константинопольського патріархату. Після Люблінської унії 1569 року й утворення Речі Посполитої, яка офіційно була римо-католицькою державою, зріс тиск із метою поширення католицизму серед православних підданих. Згідно з Берестейською унією 1596 року, частина руської православної церкви об'єдналася з римо-католицькою церквою й визнала владу Папи Римського, зберігаючи при цьому православну літургію та обряди (зокрема використання церковнослов'янської мови, а не латини, та можливість посвячення одружених чоловіків у священники). Так утворилася уніатська церква, пізніше перейменована в Українську греко-католицьку церкву.

Володимирський собор (збудований у 1862–1882 рр.) у Києві, головний храм Православної церкви України. (Dreamstime)

Собор Святого Юра (збудований у 1744–1759 рр.) у Львові, донедавна головний храм Української греко-католицької церкви. (Dreamstime)

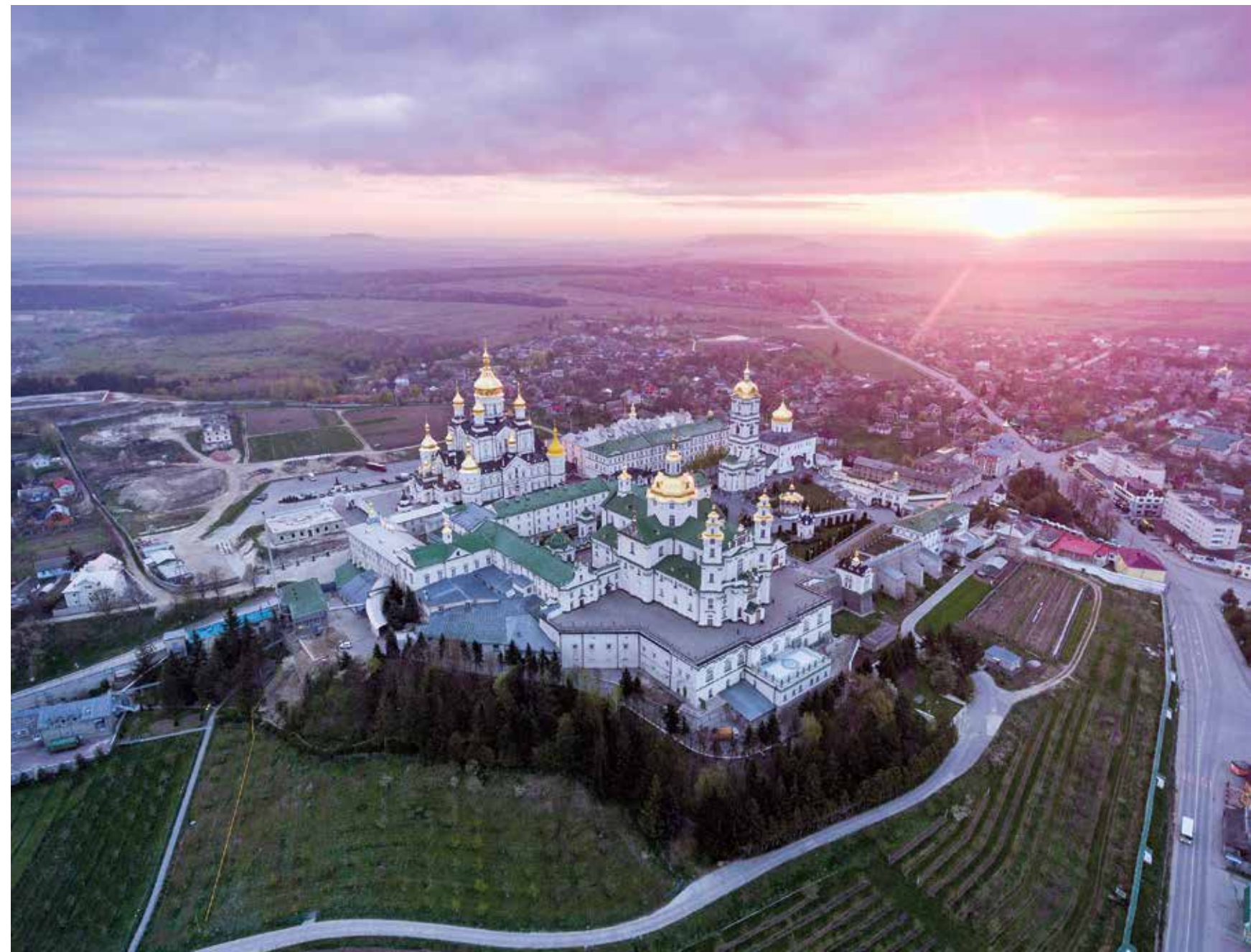

Почаївську лавру, розташовану біля кордону Російської імперії з Австро-Угорщиною, було повернуто православної церкві 1831 року, після чого вона стала основною твердинею православ'я супроти католицької Галичини

У рамках розширення Московського царства й Російської імперії на українських землях місцеву православну церкву в Україні змусили після 1686 р. вийти з-під юрисдикції Вселенського патріархату в Константинополі й підпорядкуватися патріарху Російської православної церкви в Москві. Після поділів Польщі Росія дістала більшу частину етнічних білоруських й українських земель із сильним впливом уніатської церкви. Невдале польське повстання 1831 року призвело до того, що польський вплив на українських землях суттєво послабшав, а уніатську церкву в царській Росії незабаром було ліквідовано.

Натомість Галичина, що перебувала під владою Польщі, стала частиною Австро-Угорщини, яка надала рівні права греко-католицькій церкві. Австрійці також постановили, що уніатські семінаристи повинні були отримувати вищу освіту, завдяки чому вперше з'явилося впливове освічене духовництво східного обряду. Далекосяжним результатом такого підходу було утвердження греко-католицької церкви як основної культурної сили, що давала українському населенню Галичини виразне відчуття національної ідентичності та лояльності до Габсбургів.

Вид зверху на Почаївську лавру. (Alamy)

Синагога в Луцьку, побудована 1629 року в стилі ренесансу, була укріпленою спорудою. Король Сигізмунд III Ваза дозволив євреям побудувати цю кам'яну синагогу за умови, що вони забезпечать розміщення гармат на її даху з усіх чотирьох боків і за свій кошт придбають надійну гармату для захисту міста. Синагогу було частково знищено 1942 року й відновлено в 1970-х роках. Нині в її приміщенні працює спортивний клуб.

Синагоги-фортеці та дерев'яні синагоги й церкви

У 1569–1640-х роках єврейське населення підмосковських Волині, Поділля, Київщини й Брацлавщини зросло втринадцятеро, з 4 до 52 тисяч, охопивши 115 населених пунктів. Єврейські громади засновано і в Галичині, зокрема колонію євреїв-сефардів (нащадків євреїв, вигнаних з Іспанії та Португалії) у Львові, однак невдовзі їх переважили їдишомовні євреї-ашкеназі (нащадки євреїв із Центральної Європи) як домінуюча група.

Східні й південні кордони Речі Посполитої постійно зазнавали нападів кримських татар і турків. Тому багато прикордонних міст будували як оточені валами фортеці. Жителі цих міст повинні були брати участь в обороні, укріплюючи свої громадські будівлі. Як наслідок, у цих регіонах у XVI–XVII століттях постало багато кам'яних синагог, збудованих у фортечному стилі.

Зліва: Фортечна синагога в Шаргороді, побудована 1589 року, була частиною оборонної системи міста. Османські турки перетворили її на мечеть, коли зайняли Поділля в другій половині XVII століття. Після їхнього відходу євреї повернули будівлі первісну функцію. За радянської влади після Другої світової війни в будівлі розмістили сокоморсовий завод.

Окрім синагог-фортець у середині XVII століття в поселеннях, що зростали, було побудовано багато дерев'яних синагог. Екстер'єр оформляли під впливом традицій польських дерев'яних споруд й архітектури місцевих православних храмів, а в процесі оздоблювання розмальованих інтер'єрів, що з'явилися в середині XVIII століття, розвинувся унікальний єврейський стиль на основі середньовічних декоративних традицій.

Справа вгорі: Синагога в Жовкві, Львівська область. Цей визначний зразок фортечної синагоги побудовано в 1690-х роках для єврейської громади, яка швидко зростала. Протягом XVIII століття синагога стала важливим центром навчання та поклоніння євреїв. Велику частину інтер'єру зруйновано під час Другої світової війни, але зовнішні стіни з бароковими орнаментальними деталями збереглися. У 2001 році з допомогою Всесвітнього фонду охорони пам'яток розпочалася реставраційна кампанія. Фотографія Чарльза Бернса, 2006 р.

Справа внизу: Синагога й церква в Погребищі. Ескіз Наполеона Орди (1807–1883). У багатьох містах головна церква й головна синагога стояли навпроти одне одного або розташовувалися поблизу, як видно на цьому ескізі.

У верхньому ряду: Два види дерев'яної синагоги у Гвізді Івано-Франківської області, збудованої наприкінці XVII століття. Вона має помітну схожість із зовнішньою архітектурою православних дерев'яних церков. (Зображення люб'язно надав Тель-Авівський музей мистецтв)

Внизу зліва: Дерев'яна церква в Пирогові, Київська область

Внизу справа: Дерев'яна церква Святого Михаїла в селі Ужок, Закарпаття

Біму (підвищення), купол («небесне склепіння») синагоги у Гвізді та декоративні настінні малюнки початку XVIII століття знищено під час Другої світової війни. Їх скрупульозно відтворили для Музею історії польських євреїв, який відкрився у Варшаві 2014 року.

Постання штетлів та їхньої культури

Штетл — це слово на їдиш, німецького походження, що означає «містечко». Слово *штетл* зазвичай позначає ринкове містечко з великим їдишомовним єврейським населенням, що існувало в Центральній та Східній Європі до Голокосту, переважно в районах, що становили смугу осілості в Російській імперії (приблизно збігалася з територією сучасних України, Литви й Білорусі), а також у Королівстві Польському, Галичині й на Буковині. Штетл відрізняється від *дорфа* (села), а також від *штота* (міста). Намагаючись дати кількісний вимір цьому феномену, науковці оцінюють населення штетла в діапазоні 1-15 тисяч єврейських жителів, що становило щонайменше 40 % загальної кількості населення міста.

Мова їдиш виникла близько тисячоліття тому серед євреїв, які оселилися на німецьких землях біля річки Рейн, і була розмовною мовою тих євреїв, які мігрували до Центральної та Східної Європи. Постала внаслідок цих процесів мова (з її різноманітними діалектами), якою говорили на українських землях, була синтезом середньовічних німецьких діалектів з домішкою івритських, арамейських і слов'янських слів.

Культуру *штетлів*, міфологізовану в єврейському фольклорі, євреї створили в невеликих ринкових містечках, що належали шляхті Речі Посполитої. Станом на кінець XIX століття штетли насправді не були ані гармонійною громадою, як їх дехто ностальгічно змальовує, ані місцем занепаду культури, що загрузнула в лицемірстві, обскурантизмі, зашкарублених традиціях та прикрому класовому конфлікту, як це зображують її критики. Штетли характеризувалися економічним розмаїттям, починаючи від багатих підприємців до дрібних крамарів, шинкарів, шевців, кравців, водовозів і жебраків. Культурне життя штетла загалом регулювалося єврейським релігійним календарем і традиційними звичаями. Йому були притаманні ставлення, стереотипи мислення й унікальний риторичний стиль мовлення, сповнений алюзій, закорінених у талмудичному вченні. Традиційне поняття *цедака* (благодійність) було основою для створення перехресних мереж взаємопідтримки та соціально-економічних відносин, зокрема між євреями та неєвреями. Попри поширену бідність та епізодичне насильство штетли виробили яскраву народну культуру й надзвичайно експресивну мову — їдиш.

Навпроти: Гравюра на дереві Соломона Юдовіна «Околиця Вітебська» (1927) зображує архетиповий штетл: на задньому плані видно місцеву церкву, в центрі — дерев'яну синагогу, а на передньому плані — єврейський цвинтар. (Архів YIVO)

Українці та євреї на ринку

Ринок поруч із синагогою в Судилкові (історичний регіон Волинь, нині Хмельницька область). Фотографія С. Юдовіна, 1913 р., зроблена під час експедицій Ан-ського. За даними перепису 1897 року в Судилкові проживала 5551 особа, зокрема 2712 євреї.

Сільськогосподарський ярмарок у Косові (нині Івано-Франківська область). Листівка, поч. ХХ століття

Річні ярмарки, базари й звичайні ринки, що працювали щодня або раз на тиждень, були основними місцями українсько-єврейської взаємодії в містах і містечках на українських землях. У ринковий день сотні місцевих селян рано-вранці вирушали возами до міста. Там їх вітали міські євреї, які з готовністю купували в них свіжу продукцію. Маючи гроші в кишенях, селяни потім вирушали до місцевих єврейських крамниць і шинків. Ринок був шумною какофонією різноманітних звуків: запряжених у вози коней, купців, які рекламували свій крам, галасуючи й торгуючись, і базарувальників, які обмінювалися геть усім.

Ринок у Бердичеві (нині Житомирська область), поч. ХХ століття. У 1847–1861 рр. єврейське населення Бердичева подвоїлося, майже сягнувши позначки 47 тис., і становило найбільшу єврейську громаду в Російській імперії. З кінця ХVІІІ століття до 1897 року євреї становили 75-80 % загального населення міста.

Семен Ан-ський (справжнє ім'я й прізвище Шлойме Занвл Раппопорт) — єврейський автор, драматург і дослідник єврейського фольклору, який здійснив серію експедицій у 1912–1914 роках, щоб зафіксувати єврейське життя в смузі осілости (див. ст. 82). Колекції письмових, усних і візуальних матеріалів Ан-ського, а також матеріальні предмети замкнули в радянських спецхранах, а оприлюднювати їх почали дослідники в Санкт-Петербурзі та інших містах лише в 1990-х роках. Тепер вони перебувають у Російському етнографічному музеї в Санкт-Петербурзі та в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського.

Вгорі: На шляху до або з ринку в Коломиї (нині Івано-Франківська область). До 1882 року Коломия мала населення майже 24 тис. жителів, зокрема близько 12 тис. євреїв, 6 тис. українців та 4 тис. поляків. До 1901 року населення зросло до 34188 осіб, з яких приблизно половина були євреями.

Внизу: Ринкова площа в Бучачі (нині Тернопільська область), 1910 р. За австрійського правління (від 1772 року) єврейське населення швидко зросло від 1464 осіб у 1812 році до 6077 в 1870 році (майже 70 % від всього населення). У 1920-х роках серед населення Бучача було близько 60 % євреїв, 25 % поляків і 15 % українців.

Люди й обличчя штетла Бершадь

Історія Бершаді, невеличкого єврейського містечка на Поділлі (нині Вінницька область), — це мікрокосм єврейського життя в смузі осілості. Євреї почали селитися в Бершаді в кінці XVI століття. У 1897 році близько трьох чвертей із 8885 жителів містечка були євреями. Тенденції ширшого єврейського світу не минули Бершадь, і в XVII столітті там з'явилися прихильники саббатіанства, саме місто на початку XIX століття стало центром хасидизму, а на початку XX століття сіонізм і Бунд здобули значну підтримку серед неоднорідної єврейської громади міста, до якої входили євреї, що суворо дотримувалися традиційного віровчення, світські прихильники їдишизму та соціалісти.

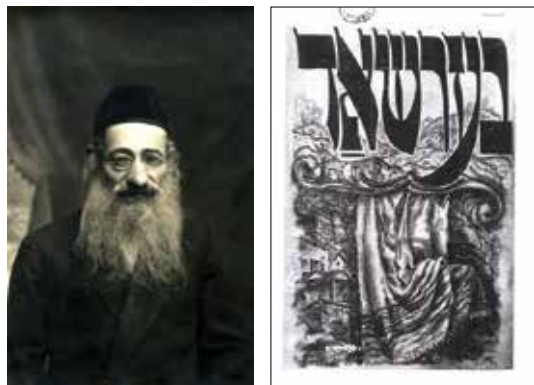
Єврейська громада зазнала насильства ззовні під час козацьких і селянських повстань у XVII–XVIII століттях, а також погромів у 1905 й 1919 роках. Під час Другої світової війни Бершадь стала другим за розмірами гетто в Придністров'ї, що було під румунською адміністрацією, прийнявши близько 25 тис. євреїв, депортованих із Бессарабії й Буковини. Більшість із них загинули в цьому гетто разом із бершадськими євреями.

Зліва скраю: Гершко Шафер, народжений у Бершаді в 1860-х рр., був «євреєм, що дотримувався традиційних обрядів і тяжко працював як дубильник». (З інтерв'ю з онукою Гершка Шафера Євгенією Козак, 2004 р., Центропа)

Зліва: Фронтиспіс пам'ятної книги «Бершадь їзкор» 1946 року із зображенням таліта (єврейської молитовної накидки) як символу єврейських ткачів, якими Бершадь уславилася по всій смузі осілості. (Зображення люб'язно надав І.П. Вайс)

Вгорі зліва: Мойсей Мучник (справа), кравець, із двома братами, Фоликом і Мотлем; усі троє народилися в Бершаді в 1880-х роках. *Вгорі справа:* Брати Мучники перед Першою світовою війною в папахах і пальтах, що їх пошив Мойсей, який «вочевидь, мав мистецький хист. На його куртки, вишиті червоним, був великий попит серед українських селян із сусідніх сіл». (З інтерв'ю з донькою Мойсея, Фрідою Мучник, 2004 р., Центропа)

Як бершадські євреї заробляли на життя? Які в них були стосунки з українськими сусідами?

«Колись давно євреї займалися ремеслами: були кравцями, шевцями, гончарями, склярами, заробляючи собі на життя тим, що вони найкраще вміли робити. Вони купували продукти в українських селян із сусідніх сіл...» — *Фріда Мучник описує історію своєї родини в Бершаді в інтерв'ю 2014 р. (Центропа)*

«Євреї купували продукти в українських селян, а українці приїжджали, щоб купити одяг, взуття й галантерею в євреїв. Вони були хорошими сусідами й поважали традиції та релігію одне одного. Євреї говорили їдишем і вільно спілкувалися українською, а українці дуже добре розуміли їдиш». — *Уродженець Бершаді Анатолій Шор, інтерв'ю 2004 р. (Центропа)*

Справа: Обличчя Бершаді: портрети з надгробків єврейського цвинтаря в Бершаді. (Фотографії Едгара Гаустера, 2015 р.)

Залишки штетла

Як і Бершадь, Шаргород сьогодні навіює образ традиційного штетла, якого вже немає.

Від кінця червня 1941 р. до 1943 р. переважна більшість єврейських мешканців штетлів разом із євреями, що жили в українських містах і селах, загинули під час масових розстрілів неподалік від своїх домівок, або їх перевезли в гетто й табори смерті.

«Сьогодні Шаргород є одним із небагатьох подільських штетлів з добре збереженою архітектурою золотого віку [п'ятдесятирічного періоду процвітання й стабільності від 1790-х до 1840-х років]. Більшість будинків, якщо не всі, на центральній ринковій вулиці належали євреям. У цих будинках був високий ґанок, сіни, що слугували за комірку, три-чотири суміжні кімнати всередині, принаймні два великі вікна, що виходили на вулицю.... Відчиняючи вікно, власник будинку перетворював сіни на крамницю... підвіконня ставало прилавком, а люди по той бік вікна — покупцями...»

Й. Петровський-Штерн, «Штетл золотого віку».

Будинки XIX століття на вулиці в штетлі Шаргород на півдні Поділля. *Вгорі:* Фотографія періоду до Другої світової війни (архів «Яд Вашем»). *Внизу:* Той самий будинок у Шаргороді, 2014 рік. (Фотографія Оксани Гейсбюлер)

Надгробки XVIII–XIX століть на єврейському цвинтарі у Кутах. Як торгове прикордонне місто, Кути стали адміністративним центром у Речі Посполитій. Після першого поділу Польщі 1772 року Кути відійшли до Австро-Угорщини, втратили привілеї міста, перетворилися на провінційне містечко, населене переважно єврейськими та вірменськими купцями. В кінці 1920-х років у складі його восьмитисячного населення було близько 3300 євреїв, 1900 гуцулів, 1300 поляків та 500 вірменів. (Фотографія Крістіана Геррмана, липень 2017 р.)

Вгорі зліва: Надгробок XVIII століття в Сатанові (Поділля). Єврейська громада, заснована в XVI столітті, побудувала там синагогу-фортецю, щоб відбивати періодичні напади татар і козаків. До XVIII століття значення громади зросло як центру і *Гаскали* (єврейського просвітництва), і хасидизму. У 1765 році в Сатанові відбувся суд над франкістами. Місто було включено до Російської імперії 1793 року. Єврейське населення в 1897 році становило 2848 осіб, 64 % загальної кількості. (Зображення люб'язно надав Центр єврейського мистецтва Єврейського університету в Єрусалимі)

Вгорі справа: Надгробок XVIII століття в стилі бароко в смт Яблуневі, за 15 км від Коломиї. Перші єврейські поселенці жили з оренди, шинкарства, дрібної торгівлі та ремесел. 1900 року єврейське населення становило 1105 осіб, а потім зменшилося через міграцію до більших міст і за кордон. (Зображення люб'язно надав Центр єврейського мистецтва Єврейського університету в Єрусалимі)

Виникнення хасидизму на території України: Меджибіж та Баал Шем Тов («Бешт»)

Криниця за межами Меджибожа, що її, як вважають, викопав сам Баал Шем Тов. Вона досі дає чисту воду.

Хасидизм (від івритського *хасідут* ‘благочестя’) — це єврейський рух за відродження, що виник і розквітнув на українських землях. Його натхненником був Ісраель бен Еліезер (1700–1760), відомий як Баал Шем Тов (дослівно «Володар божественного імені», скорочено «Бешт»). Визначальними рисами руху є радісне поклоніння в молитві й повсякденному житті, популяризація понять Кабали (єврейської містичної релігійної традиції), утвердження простого народу й відданість харизматичному духовному провіднику (*цадику*, або *ребе*, мовою їдиш).

Про життя Бешта нам відомо переважно з хасидських переказів і легенд: що народився він у селі Окопи на Поділлі, в дитинстві став сиротою, а в молодості занурився в дослідження Кабали й пізнавав лікарські властивості трав, навчаючись від місцевих селян. Протягом певного часу він жив відлюдником, спілкуючись із природою в Карпатах. Легенда розповідає, що він подружився з «українським Робіном Гудом» Олексою Довбушем, який дав Бештові цінну ляльку за те, що той прихистив його від переслідування з боку влади.

Багато років Бешт мандрував як учитель, цілитель і чудотворець по невеликих містах Поділля, роздаючи амулети й призначаючи ліки. У 1742 році його запросили як духовного цілителя на постійне проживання в Меджибіж. Недавні дослідження спростували поширене припущення, що Бешт був бунтівником проти влади. Архівні записи вказують на те, що місцева єврейська еліта в Меджибожі радо прийняла його й надала житло без сплати оренди. Там він прожив до своєї смерті в 1760 році.

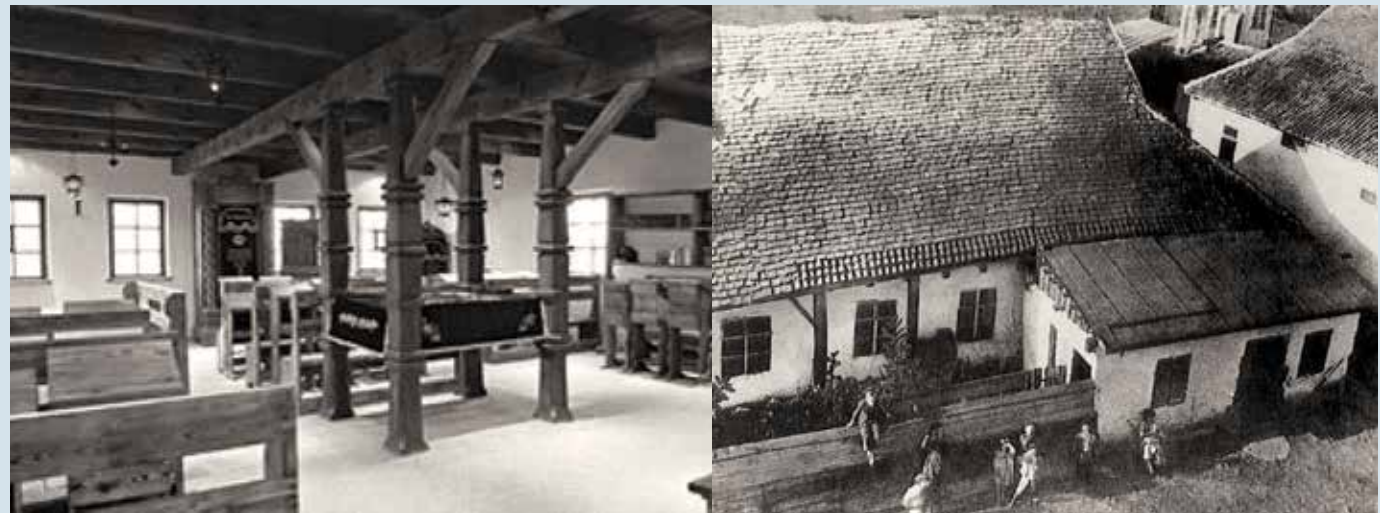
Єдиний письмовий документ, що його приписують Бештові, — це «Святе послання» (існує в декількох версіях), яке він написав у 1752 році своєму шурину Гершону з Кут, коли той жив у Землі Ізраїльській. Твір містить міркування про умови остаточного спасіння та про значення неминучих катастроф.

Село Кути в Карпатах, де жив Гершон із Кут, видатний дослідник Тори й шурина Бешта, з яким вони разом навчалися

Місто Меджибіж, де Бешт прожив 20 років і де його поховано, стало центром паломництва євреїв. Туристів приваблює великий замок, що став свідком битв між турками, козаками й військами Російської імперії у XVII-XVIII століттях.

Бейт мідраш (Дім навчання) Баал Шем Това в Меджибожі, вид зсередини й ззовні

Сучасний храм, побудований навколо склепу, в якому, як вважається, міститься домовина Баал Шем Това, Меджибіж

Учні Бешта та рання хасидська література

Бешт і перші провідники раннього хасидизму навчали насамперед усно. Найдавніші хасидські видання спиралися на записки відданого учня Бешта Якова Йосефа Полонного (1710–1783) й узагальнення проповідей харизматичного учня Бешта Дов-Бера, Магіда (проповідника) з Межиріча (пом. 1772 р.). Ці публікації фіксували й поширювали ідеї, приписувані Бешту, та сприяли поширенню хасидизму.

Не в змозі подорожувати через погане здоров'я, Дов-Бер створив прототип хасидського «двору» — резиденції духовного лідера, де його прихильники (*хасидім*) збиралися в особливих випадках. Учнями Дов-Бера стали видатні особистості, які, своєю чергою, стали духовними лідерами хасидських дворів на історичних українських землях Поділля, Волині, Галичини та інших.

В 1740-х роках Яків Йосеф, який глибоко вивчив Кабалу, був громадським рабином у Шаргороді, де лідери громади не сприймали його аскетичних підходів. Після зустрічі з Бештом він пом'якшив свій аскетизм і розлого розповідав про те, що дізнався від Бешта. Різко критикуючи вади сучасних йому релігійних діячів, він висунув на противагу їм поняття *цадика* як громадського лідера, й це вчення про лідерство стало визначальною рисою хасидизму.

«Шивхей га-Бешт» («Прославлення Баал Шем Това»), популярне агіографічне зібрання понад 200 оповідань про Бешта та його однодумців, вперше надруковано в містечку Копись у 1814–1815 рр. Ця збірка показує, як засновники хасидизму зверталися до пересічних євреїв, використовуючи притчі й історії.

Учні Баал Шем Това підготували збірки його вчень й опублікували їх у 1780-х роках у Корці, Львові, Жовкві, Славуті й інших містах на теперішній території України. Найвпливовіші серед них — такі публікації, як «Толдот Яков Йосеф» (1780 р.) і «Бен Порат Йосеф» (1781 р.) Якова Йосефа з Полонного, а також «Магід Деварав-ле-Яков» (1781 р.) на основі проповідей Дов-Бера з Межиріча.

Хасидський танець. Ескіз олівцем Маврикія Готтлоба, 1876 р.

Навпроти: Хасидизм християнськими очима: вираження радості й вдячності через пісню. «Шаббат», ескіз Міхала Ельвіро Андріоллі до роману Елізи Ожешко «Меїр Езофович», 1878 р. (Львівський музей історії релігії)

Вчення раннього хасидизму

Хоча було багато хасидських лідерів, сект і династій, вони загалом визнавали основний набір приписуваних Бешту вчень, що їх вони персоналізували й прикрасили. Ці вчення поширювалися усно мовою їдиш на зібраннях хасидів, а потім їх перекладали івритом, переписували й публікували в численних книгах, виданих переважно на українських землях з кінця XVIII століття. Центральна ідея, приписувана Бешту, полягає в тому, що Бог є скрізь, зокрема і в земному матеріальному світі. Ця ідея стала основою для того, щоб зробити складні кабалістичні вчення зрозумілими для простих людей, пов'язуючи їх із повсякденним життям через низку особливих хасидських понять. Це такі поняття, як (у їдишській вимові) *сімхе* (радість), *хіслайвес* (запал), *девейкес* (повна відданість Богу), *авойде бе-ґашмієс* (поклоніння через матеріальне життя). До них додалися більш езотеричні вчення, як-от духовне спілкування через самі букви (а не через значення слів) святих текстів і молитви з *кавоне* (щирими святими намірами, на кшталт медитаційних технік). Цим кабалістичним поняттям давали тлумачення — часто у формі оповідей — із далекосяжними соціальними наслідками, як-от: проста відданість неосвіченого єврея може бути такою ж святою, як відданість глибокого дослідника Тори; Богу найкраще служити через пристрасну молитву й належні наміри; іскри святості розкидані по всьому творінню, зокрема вони є в піснях і танцях навколишніх неєврейських культур. Ці поняття також сприяли розвитку життєрадісних хасидських музичних і танцювальних традицій, зокрема *нігунім* (духовних пісень), запозичених з українських народних мелодій, що сприяли піднесенню душі.

Хасидизм як масовий рух

Україну називають «колискою хасидизму», бо рух виник і розквітнув на українських землях. Його засновники спочатку наштовхнулися на жорсткий опір з боку традиційної рабинської еліти (*міснагдім* 'опоненти'), зокрема шанованого Віленського Гаона. Таку сильну реакцію можна частково пояснити травматичним досвідом із лжепророками й стурбованістю з приводу того, що сприймалося як хасидська вульгаризація Кабали, надмірно захоплена форма поклоніння й применшення ваги знання священних текстів. Проте поява кількох харизматичних хасидських лідерів — Шнеура Залмана з Ляд (засновника Хабадського хасидизму), Менахема Нухема з Чорнобиля, Леві Іццока з Бердичева та Нахмана з Брацлава — з переконливими, але водночас і заспокійливими посланнями проклала шлях до широкого прийняття й поширення хасидизму в смузі осілості, а також у Галичині, Королівстві Польському, на Буковині та Закарпатті. Хоча хасидизм значною мірою виходив за межі політичних кордонів, його різновиди, що розвинулися в царській Росії та імперії Габсбургів, відрізнялися від хасидизму в Королівстві Польському. Відмінності були очевидними в моделях передання лідерства та стилях керівництва, літературній спадщині, реакціях на сучасність та ступені міжкультурних запозичень мелодій і фольклору від сусідніх народів.

«Ребе іде! Ребе вже тут!» Листівка із серії краківського видавництва «Салон малярів польських», 1902 р. (Приватна колекція Марціна Водзінського)

Первісна синагога белзьких хасидів, освячена в 1843 році. Будівлю зруйновано під час Другої світової війни.

Центри хасидизму на території України, 1740–1815 рр.

На цій мапі показано 26 найбільших хасидських центрів, створених на території України в 1740–1815 роках, насамперед після 1772 року

На додаток до центрів, показаних на цих двох мапах, в інших містах було відкрито сотні менших центрів та численні хасидські *штіблехи* (невеликі молитовні будинки).

Поширення хасидизму, 1815–1929 рр.

Хасидські центри почали швидко з'являтися після 1815 р., особливо в Польщі

(Ці дві мапи є адаптованими версіями тих, що містяться в статті Енциклопедії YIVO про хасидизм, а вони, своєю чергою, базуються на картах, що їх підготувала Ельжбета Длугош для виставки про хасидизм у Краківському історичному музеї—Стара синагога)

Хасидизм у Галичині, на Буковині й Закарпатті

Хасидизм поширився з підросійських Поділля й Волині на сотні міст і сіл під владою Австрії впродовж XIX століття. Цадики заснували «двори» в стилі королівських резиденцій, до яких прибували сотні паломників, щоб отримати благословення, зцілення й поради. Такі двори були, зокрема, в Белзі й Чорткові в Галичині, Садгорі, Вижниці й Боянах на Буковині та в Мукачеві на Закарпатті.

Зліва: «Хасид та його дружина».
Леон Голландерський, «Євреї Польщі».
Париж, 1846 р.

Справа: Єврей з Галичини та єврей з Мукачева. Рисунок, бл. 1821 р.

Рабин Давид Мойсей Фрідман (1828–1903), Садигурська династія хасидів, Чортків, Східна Галичина, бл. 1900 р. (Краків, Національний музей)

Czortków. Synagoga.

Вгорі: Хасидська синагога в Садгорі в Чернівецькій області, куди рабин Ізраель Фрідман, ружинський ребе, перемістив свій двір у 1842 році. Будівництво заново освячено в 2016 році після трирічної реконструкції та реставрації.

Внизу: Синагога й палац хасидської династії Фрідманів у Чорткові. Будинок відреставровано й зареєстровано як пам'ятник культурної спадщини України.

Хасидизм після 1914 року й сучасні місця паломництва в Україні

Попри тиск і принади сучасності хасидизм сильно вплинув на релігійний світогляд, ритуальні практики, фольклор, соціальну організацію та політичну діяльність східноєвропейських єврейських громад. Хоча зростання його популярності сповільнилось у період від 1880-х років до Першої світової війни, хасидизм й далі процвітав на українській території за радянських часів, аж до придушення релігійного життя наприкінці 1920-х років. До початку Другої світової війни хасидизм мав сильні позиції в Польщі, Галичині та Буковині, а також на Закарпатті, де сатмарські й мукачівські хасидські лідери стали більш консервативно реагувати на зовнішні суспільні зміни. Переважну більшість хасидів і хасидських центрів в Україні, Польщі та Угорщині знищено під час Другої світової війни.

Навпроти: Близько 30 тисяч паломників зі всього світу зібралися в місті Умані Черкаської області на свято Рош га-Шана (3 жовтня 2016 р.), щоб помолитися біля місця поховання рабина Нахмана з Брацлава. (Віктор Драчев / ТАРС / Alamy Live)

Під час життя рабина Нахмана тисячі хасидів приїжджали на єврейські свята, щоб почути його натхненні промови. Незадовго до своєї смерті 1810 року він просив послідовників молитися на його могилі на кожне свято Рош га-Шана, обіцяючи заступатися за них у цей час небесного суду. Так виник звичай щорічного паломництва до могили рабина Нахмана на Рош га-Шана, якого дотримувалися тисячі паломників до більшовицької революції 1917 року. Невелика кількість хасидів ризикувала й потай здійснювала паломництво за часів Радянського Союзу. В незалежній Україні з 1991 року кількість паломників зросла до десятків тисяч на рік.

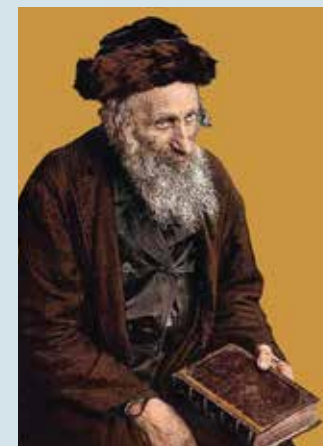
Після 1945 року хасиди, які пережили Голокост, знову заснували свої центри, переважно в Сполучених Штатах та Ізраїлі, зі збереженням особливого одягу, способу життя та мови їдиш. Україна в період після Голокосту й розпаду СРСР стала місцем паломництва для тисяч хасидів, які відвідують могили своїх духовних провідників. Найвідоміший об'єкт хасидського паломництва в Україні — це Умань, де похований рабин Нахман із Брацлава (1772–1810), правнук Баал Шем Това.

Мапа (з написами івритом), що показує численні об'єкти паломництва хасидів у сучасній Україні. Це переважно місця поховання хасидських лідерів (цадиків), що їх вважають «високими святими місцями» навіть паломники з Єрусалиму.

Портрети галицьких хасидів

«Старий в хутровій шапці»
(місце невідоме)

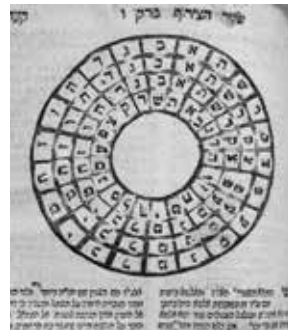
Галицький хасидський хлопчик.
Робота Вільгельма Вахтеля
(1875–1942), 1905 р.

Хасидський хлопчик.
Робота Ісидора Кауфмана

Молоді галицькі хасиди. Роботи Ісидора Кауфмана (1853–1921). І. Кауфман, визнаний майстер жанрового живопису з Відня, подорожував по всій території Центральної та Східної Європи в пошуках сцен єврейського життя й особливо захоплювався галицькими хасидами.

Зліва вгорі й знизу: «Гранатовий сад», важливий кабалістичний текст, що його написав у 1548 році Моше Кордоверо, містик із Цфату. Титульна сторінка й фрагмент. Опубліковано в Корці 1780 року. (YIVO, бібліотека Страшуна)

Справа вгорі: «Левуш Ір Шушан», збірка повчань і відповідей. Надруковано в Бердичеві 1821 року.

Справа внизу: «Прі Мегадім» («Солодкий плід»), огляд коментарів Талмуду. Надруковано в Острозі 1849 року.

Україна як центр видання книг івритом і їдишем

Видання книг івритом на українських землях сягає XVII століття. З 1692 року до кінця XVIII століття Жовква (нині Львівська область) була єдиним містом Речі Посполитої, де друкувалися книги івритом. Починаючи з 1778 року, Корець (нині Рівненська область) набуває популярності як центр друку кабалістичних творів, що походили з Османської імперії. Після того, як в 1782 році уряд видав указ із вимогою, щоб друкарні переїхали до Львова, це місто з власною цензурою стало ключовим центром друку видань івритом і їдишем.

До 1830-х років друкарні, що видавали книги івритом і їдишем, виникли в понад 50 містах колишньої Речі Посполитої. Це, зокрема, Луцьк, Дубно, Славути та Острог. Таке поширення друкарень почасти пояснюється різким зростанням кількості населення, через що підвищився попит на молитовні книги, п'ятикнижжя, псалтирі, *агади* (збірники молитов) та релігійні календарі, а також етичну та гомілетичну літературу (*мусар*). Жвавий видавничий ринок також відбивав тривалий конфлікт між хасидами та їхніми опонентами — як *міснагдім* (традиціоналістами), так і *маскілім* (модерністами, прихильниками Гаскалі). Серед найвідоміших видавців тієї епохи була родина Шапіро зі Славути, яка прославилася трьома прекрасними виданнями «Вавилонського Талмуду», книги «Зоар», а також численних хасидських творів.

У 1836 році царська Росія закрила всі єврейські друкарні, окрім двох. Обмеження скасовано в 1862 році, проте сильне цензурування єврейських книжок тривало, часто з допомогою євреїв-просвітителів (*маскілім*), які йшли в ногу з часом, були відкриті до світської культури й добре володіли івритом і їдишем.

Видання в Славуті. *Зліва направо*: Талмудичний трактат про свято Рош га-Шана, «Шулхан Арух» (Кодекс єврейського права) і «Сефер га-Зоар», класичний середньовічний текст про єврейський містицизм. (YIVO, бібліотека Страшуна, Бібліотека й архів Канади, колекція Якоба М. Лоуї)

Видання у Львові й Чернівцях. *Зліва*: «Сефер га-Кузарі» (Львів, 1866), що його написав іспансько-єврейський лікар, поет і філософ Егуда Галеві близько 1140 року про користь єврейської віри. (YIVO, бібліотека Страшуна)

Справа: «Мідраш Еліяху» (Чернівці, 1864) містить проповіді та коментарі до Талмуду Еліяху бен Соломона Авраама га-Коена зі Смірни (пом. 1729 р.). (YIVO, бібліотека Страшуна)

Два видання з Острога, 1795 і 1834 року

Вгорі: Мешуллам Гурвіц, «Сефер Мішнат гахамім». Титульна сторінка з декоративним дизайном. *Справа*: «Урім ве-тумім», коментар до частин кодексу «Шулхан Арух» Йонатана Ейбешюца (1690–1764), талмудиста, кабаліста й даяна (судді) Праги, відомого через свою суперечку 1725 року щодо звинувачень у саббатіанстві. (YIVO, бібліотека Страшуна)

Українці і євреї в Російській імперії

1760–1790-ті рр.: російська експансія, поміщики-аристократи й кріпаки

Правління імператриці Катерини II (1762–1796) було позначено гнітючою внутрішньою політикою, зокрема офіційним кріпацтвом та результативною експансіоністською зовнішньою політикою, про що свідчать російські війни з Туреччиною та поділи Польщі. Було прийнято політику централізації щодо неросійських народів імперії, зокрема українців. У 1775 році зруйновано Запорізьку Січ. Дехто з козацької старшини став частиною російського дворянства, а переважну більшість класифікували як «державних селян». Російська імперія приєднала Крим 1783 року й усю Правобережну Україну в 1790-х роках. Дедалі суворіша русифікація визначала політику у сфері культури. Права й інтереси православної церкви в Україні було обмежено, а також ужито заходів для знищення уніатської церкви. До реформ 1860-х років переважна більшість українців була змушена працювати на землях у державній власності або кріпаками у великих приватних маєтках, часто отримуючи за свою роботу лише щомісячну порцію сільськогосподарської продукції. Інші стали домашніми кріпаками. Скрута посилювалася, бо землевласники збільшували розмір панщини для сплати податків державі.

Портрет Катерини II роботи Ж.-Б. Лампі, 1780-ті рр. (Музей історії мистецтв, Відень)

«Селянська родина». Картина Тараса Шевченка, 1843 р.

Мапа Центральної та Східної Європи 1900 року, що показує розміри трьох імперій, які поділили між собою Річ Посполиту. На час третього поділу в 1795 році під владою Росії перебувало майже 85 % українських земель і такий самий відсоток етнічного українського населення. Водночас Росія отримала найбільше єврейське населення у світі — 400-500 тисяч осіб на територіях, які стали відомими як смуга осілості.

Українські землі, бл. 1850 р.

Єврейське населення, бл. 1900 р.

Справа: «Вигнання євреїв Санкт-Петербурга: сцена на Балтійському вокзалі». Гравюра Д. Наумана за ескізом Б. Баруха, 1891 р. (Колекція сім'ї Молдованів, архів YIVO)

Смуга осілости євреїв

З кінця XV століття євреям було загалом заборонено оселятися на землях під владою російських царів. Проте після приєднання польських територій Катерина II раптом виявилася правителькою найбільшого єврейського населення у світі. Під впливом мислителів Просвітництва та з міркувань можливої економічної вигоди від єврейської торгівлі вона не піддалася тиску православної церкви, яка вимагала вигнати цю велику групу населення, а натомість зайняла компромісну позицію, що була прийнятною для російських торговців, стурбованих конкуренцією з боку євреїв у містах. Євреїв не пустили в міста й дозволили оселятися лише на територіях, анексованих у Речі Посполитої, які охоплювали більшу частину заселених українцями земель у Російській імперії. У такий спосіб було створено смугу осілости. Деякі євреї отримали спеціальний дозвіл на проживання у великих містах імперії (зокрема в Києві), інші ж оселилися в містах нелегально. Їхня ситуація була непевна. До того ж, 1882 року імператор Олександр III ввів «Тимчасові правила», які забороняли євреям селитися в багатьох сільських місцевостях у межах смуги осілости. Через це євреї масово мігрували або їх висилали в 1880–1890-х рр. Смуга осілости проіснувала до падіння Російської імперії в 1917 році.

Єврейські кучери. Корець, Волинська губернія, 1912 р. Фотографії, зроблені під час експедиції Ан-ського. (Центр «Петербурзька юдаїка», колекція фотографій С. Юдовіна)

Смуга осілости, бл. 1855 р. (© 2010, Інститут єврейських досліджень YIVO)

Російські реформи й русифікація євреїв

Уряд імператора Миколи I (правив у 1825–1855 рр.) ужив заходів, щоб «виправити» й примусово асимілювати єврейське населення. У 1827 році вийшов наказ про систему квот примусового призову єврейських чоловіків віком від 12 до 25 років (для християн віковий діапазон становив 18–35 років) до царської армії. Відповідальність за набір рекрутів було покладено на очільників кожної єврейської громади. Позаяк процес відбору зазвичай мав довільний характер і відбувався не без хабарів, євреї нерідко скеровували свій гнів проти лідерів громади. Напруга зросла в 1852–1855 рр., коли *хаперам* (хапачам) було доручено викрадати єврейських хлопчиків, іноді навіть восьмирічних, для того, щоб виконати урядові квоти. Після призову на молодих єврейських рекрутів чинили тиск, змушуючи їх прийняти російське православ'я — як наслідок, вихрестили близько третини. Призов дітей тривав до 1856 року.

Інші асиміляційні заходи охоплювали створення державних світських початкових єврейських шкіл із російською мовою навчання та рабинських семінарій для навчання «казенних рабинів», які мали модернізувати євреїв. Указом 1836 року закрито всі єврейські друкарні, крім двох, і запроваджено сувору цензуру івритомовних видань. У 1844 році скасовано систему кагалів як єврейську автономну адміністрацію. Видано також укази про те, як повинні одягатися євреї і яку економічну діяльність їм дозволено провадити.

Микола I. Портрет роботи Ораса Верне

Указ російського уряду про одяг євреїв, 1846 р.
(Російська національна бібліотека, Санкт-Петербург)

Зверху: Одяг для євреїв, яким російський уряд у 1846 році наказав замінити традиційне єврейське вбрання
Вгорі: Приклад селянського одягу

Військові рекрути 1820-х років, що їх називали кантоністами (від «кантоністських шкіл» або військових навчальних таборів, до яких їх відправляли). У 1827–1856 рр. за правління Миколи I єврейські громади мали виконати обов'язкову квоту на хлопців віком 12–25 років для вишколу в кантоністських школах, після чого ті повинні були 25 років прослужити в суворих умовах на військовій службі, де на них чинили тиск із метою навернення в православ'я. Необхідність виконувати такі квоти призвела до сильної напруги в єврейських громадах.

«Одеські єврейські купці», ілюстрація з книжки Петра Артамова «La Russie historique, monumentale et pittoresque» (Росія історична, монументальна й мальовнича, Париж, 1862–1865 рр.). Одеса — місто, де розвивався зерновий порт, — стала важливим центром для *маскілім*. (Фотоархів YIVO)

Гаскала в Російській імперії

Зусилля царського уряду щодо реформування та асиміляції євреїв імперії знайшли союзників серед *маскілім*. Їх залучили до цензурування єврейських релігійних книг, бо вважалося, що ці видання сприяли фанатизму й стояли на заваді русифікації. На початку 1900-х років зусиллями уряду та *маскілім* пришвидшилася асиміляція сегментів єврейського населення в російську культуру.

Мойше Толпін із сім'єю, Острог, 1906 р. Толпін учителював в одній із державних шкіл, заснованих царським указом 1844 року для боротьби з впливом традиційної єврейської освіти й з метою асиміляції. (Фотоархів YIVO)

Фотографія випускників державної школи для єврейських дітей, Острог, бл. 1904 р. (Фотоархів YIVO)

Іцхак Бер Левінзон (1788–1860), лідер раннього руху Гаскала в Російській імперії, жив у Крем'янці (Волинь) і намагався переконати російську владу в потребі трансформувати єврейські освітні й професійні структури. Він також докладав зусиль, щоб поширити ідеї просвітництва в єврейських колах і захищав євреїв від кривавих наклепів (обвинувачень у ритуальних убивствах) та інших необґрунтованих звинувачень. (Фотоархів YIVO)

Українське національне й літературне пробудження

Тарас Шевченко (1814–1861), художник, поет і національний співець України, зображений (зліва) на автопортреті (1840 р.) і (справа) після повернення із заслання в 1871 р. (картина роботи Івана Крамського). Українська національна ідея потужно виражена в Шевченковому «Кобзарі» (1840 р.) та епічній поемі «Гайдамаки» (1841 р.). Хоча в цій поемі можна побачити неоднозначний образ євреїв, автор змальовує й картини, сповнені співчуття до них, та дає гідну оцінку близькості й складності українсько-єврейських відносин.

Коли загальноєвропейське явище романтичного націоналізму поширилося на Східну Європу на початку XIX століття, українські письменники, історики й художники відкрили резонансні теми в українській історії й утверджували самобутність українців що дало початок національному пробудженню українського народу. Найважливішими прихильниками української національної ідеї в Російській імперії були Іван Котляревський, Тарас Шевченко, Михайло Максимович, Пантелеймон Куліш, Михайло Драгоманов, Леся Українка й Микола Костомаров. Вони збирали й поширювали мовну й фольклорну спадщину українського народу, писали вірші й прозу, п'єси й опери, а також створювали культурні організації й журнали.

Впливовим був і твір невідомого автора «Історія русів», опублікований 1846 року. Ця робота, яка прославляє і романтизує козаків, надихнула покоління українських патріотів у 1840–1850-х рр. Водночас, як зауважив історик Сергій Плохій у праці «Козацький міф», вона «наповнила серця поколінь читачів ненавистю до поляків-католиків і євреїв».

Іван Котляревський (1769–1838), поет і драматург, вважається основоположником сучасної української літератури та історичного письма.

Миколу Гоголя (1809–1852), якого вважають одним із найкращих російськомовних письменників, глибоко надихали теми, що стосувалися його рідної України. Надзвичайно популярна повість про запорожців «Тарас Бульба» (1835) містить юдофобні стереотипи. Проте їдишомовний письменник Шолом-Алейхем захоплювався літературним талантом Гоголя й намагався наслідувати його стиль.

Михайло Максимович (1804–1873), історик, етнограф, філолог, ботанік, поет і перший ректор Київського університету, найбільше відомий своєю збіркою українських пісень

Українська ювілейна монета 2004 року, випущена на честь 200-ліття від дня народження Максимовича

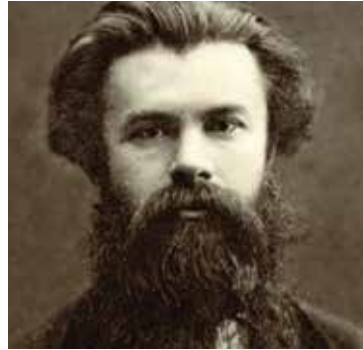
В «Історії русів» євреїв зображено як таких, що презирливо ставляться до православної віри, дістають вигоду від плюндрування православних храмів з боку поляків і тримають ключі до православних церков. Автор також критикує козацького полковника, вихрещеного юдея, і ця критика, за словами С. Плохія, знаменує «нову еру, в якій етнічна належність, а не релігія, визначала основну ідентичність народу». Іншими словами, «навернення в православ'я було недостатньою умовою для того, щоб стати справжнім руським, і це однаковою мірою стосувалося етнічних євреїв і поляків...».

Жид і єврей

Деякі науковці стверджують, що слово *жид* (походить від івритського *єгуді* ‘єврей’, запозичене через польську й італійську мови) — єдиний термін на позначення єврея у західнослов’янських мовах, наприклад, у польській і чеській, а також у традиційному писемному й усному мовленні Західної України. Проте в східнослов’янській фольклорній традиції *жид* загалом вживається як образливе слово. Більш коректна нейтральна назва — укр. *єврей*/рос. *еврей* (походить від івритського *іврі* ‘гебрей’); вона є стандартним позначенням єврея і в церковнослов’янській Біблії. У сучасному західноукраїнському контексті багато хто, однак, вважає, що *єврей* — це чуже слово російського походження, насаджене за радянської влади. Водночас українські євреї й більшість українців сьогодні вважають слово *жид* образливою, принизливою назвою.

Пантелеймон Куліш (1819–1897), впливовий письменник, історик й етнограф, першим переклав усю Біблію сучасною українською мовою і став першим автором українськомовних історичних романів. Куліш належав до групи відомих українських інтелектуалів у Російській імперії, які підписали відкритий лист 1858 року, протестуючи проти антисемітських коментарів у петербурзькому журналі «Ілюстрація». У 1861 році як редактор «Основи» він почав дискусію з редакцією російськомовного єврейського журналу «Сіон», що виходив в Одесі, про використання слова *жид* на позначення єврея. На думку Куліша, ця назва не була зневажливою.

Михайло Драгоманов (1841–1895), український політичний мислитель, економіст, історик, філософ, етнограф й активіст українського національного руху. У 1875 році Драгоманов проаналізував «єврейське питання» в Україні з «прогресивного соціалістичного» погляду, стверджуючи, що євреї є «паразитичним класом», бо більшість із них — дрібні торговці, власники шинків і посередники. Пізніше він пом’якшив це категоричне судження, зазначивши, що третина євреїв на українських землях були робітниками й що більшість жили бідно. Він запропонував соціально-економічну перебудову як єврейської спільноти, так і українського суспільства, а також систему національно-культурного плюралізму, в якій євреї мали б національно-культурне самоврядування.

Леся Українка (псевдонім Лариси Косач, 1871–1913 рр.), визначна українська поетеса й письменниця, політична активістка, що виступала проти російського царизму та придушення української культури. За порадою матиного брата, відомого вченого й публіциста Михайла Драгоманова створила поетичні драми й вірші, натхнені не тільки українською історією й фольклором, а й низкою біблійних текстів.

Микола Костомаров (1817–1885), історик, публіцист, поет, професор історії Київського університету, пізніше Петербурзького університету. Костомаров був прихильником українського національного відродження в контексті загальнослов’янської й федералізованої політичної системи. Він вважав, що етнографія й народні пісні були засобом пізнання «національного духу» народу, і на цій підставі зробив висновок, що росіяни й українці — це дві окремі народності. Костомаров висловив антиєврейські погляди у своїй статті 1862 року «До євреїв», водночас обстоюючи розширення їхніх прав. У 1879 році він розкритикував професора Даниїла Хвольсона за його спростування кривавого наклепу й висловив думку, що деякі євреї справді здійснюють ритуальні вбивства. Це отруйне й необґрунтоване переконання знайшло вияв ще раз у його белетризованій історії 1883 року про єврейське ритуальне вбивство в Україні в XVII столітті.

Вплив «великих реформ» 1860-х років на українців та виникнення офіційного антиукраїнізму

Члени Київської громади наприкінці XIX століття. Молоді українські народники взяли назву *громада* (так колись називали традиційні селянські об'єднання) на позначення таємних культурних об'єднань, що їх вони створили в низці міст із 1860-х років. Їхня мета полягала в поширенні грамотності серед українських селян і робітників та знання про українську культуру через публікації й недільні школи.

Великий вплив на українське населення Російської імперії мало скасування кріпосного права в 1861 році й реформи місцевого самоврядування, судочинства, війська, освіти й цензурного законодавства. Хоча кріпаки були звільнені від особистого й правового підпорядкування поміщикам, економічне становище багатьох погіршилося, особливо тих, хто став до праці за низьку платню в міських центрах. Чутки про те, що українські лідери планували відокремитися від Росії, призвели до арешту українських активістів та закриття українських шкіл і таких культурних організацій, як *громади*, що прагнули поширити грамотність і знання про українську культуру. У 1863 році міністр внутрішніх справ граф П. Валуєв видав указ про заборону видання українською мовою світських та релігійних книг (окрім художньої літератури). На його думку, «ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може». У 1876 році цар підписав таємний Емський указ про поширення заборони на видання всіх книжок і текстів пісень «малоросійським діалектом». У 1881 році новий цар, Олександр III, вніс зміни до указу, за яким тепер були дозволені українські ліричні вірші, словники й допущені цензурою п'єси, але не українська абетка.

Вгорі зліва: Віталій Шульгін (1822–1878), пристрасний поширювач міфу про таємний єврейський світовий уряд, заснував російськомовну газету «Киевлянин» у Києві 1864 року. Газета вирізнялася надзвичайною ворожістю до євреїв і продовжувала антиєврейську кампанію до смерті Шульгіна й пізніше в 1910-х роках за редакцією його сина Василя (1878–1976). Й батько, і син були правими російськими монархістами. Однак у 1913 році Василь рішуче розкритикував російський уряд за його роль у судовій справі Бейліса.

Вгорі справа: У 1858 році Осип Рабинович, піонер російськомовної єврейської журналістики, дебютував у провідній газеті Одеси «Одесский вестник». (Рабинович О. Сочинения. СПб., Одесса, 1880–1888)

Вплив «великих реформ» 1860-х років на євреїв та збереження офіційного антисемітизму

За правління Олександра II видано низку законів і указів, які дещо покращили становище євреїв. Вимоги щодо призову стали менш суворими. Деяким категоріям єврейського населення було дозволено проживати за межами смуги осілості й голосувати. Політичні та соціальні реформи дали змогу першому поколінню єврейських журналістів, цензорів, казенних рабинів, лікарів та адвокатів здобути освіту в санкціонованих державою рабинських семінаріях й університетах та створити основу пізнішої модернізованої східноєвропейської єврейської інтелігенції. Більшість вибрала інтеграцію в державну імперську культуру й російську мову. Журналісти й письменники, часто з-поміж *маскілім*, почали публікувати перші іврито-, їдишо- та російськомовні єврейські газети в Російській імперії. Було засновано модерністські синагоги.

27 серпня 1860 року в Одесі почала виходити російськомовна єврейська газета «Рассвет» (Світанок)

Однак підтримувана державою дискримінація щодо євреїв тривала, антисемітські статті продовжували друкувати в російській пресі, а євреїв, які, на думку влади, нелегально жили в Києві, й далі виганяли з міста. Коли революціонери з «Народної волі» вбили царя Олександра II, це спричинило нову хвилю обмежень економічних, релігійних і соціальних прав євреїв. «Тимчасовими правилами», виданими 3 травня 1882 року, євреям було заборонено мати вільні професії та селитися в сільській місцевості, запроваджено відсоткові квоти (лат. *numerus clausus*) на єврейських учнів і студентів в освітніх закладах та суворо обмежено економічні й виборчі права. Від цих обмежень звільнили лише тих євреїв, які прийняли православ'я.

Справа: П. Валуев, міністр закордонних справ за Олександра II, видав у 1863 році декрет про заборону публікацій українською мовою (окрім художньої літератури) у Російській імперії й заперечував існування окремої української мови. (Портрет роботи Івана Крамського)

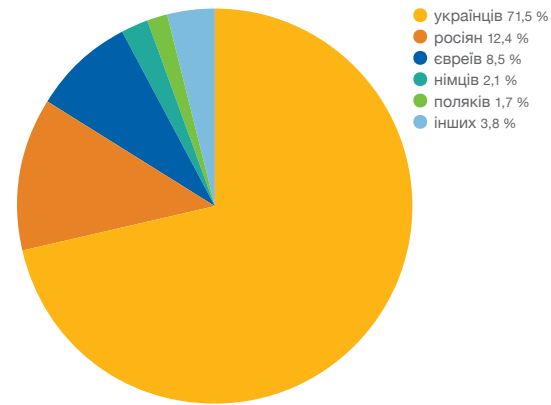
Скраю справа: Портрет царя Олександра II, бл. 1865 р., якому дехто дає епітет «Визволитель» за скасування кріпосного права в 1861 році та інші важливі реформи. Проте політика Олександра II призвела до зубожіння селян, до того ж за його правління було видано кричущі антиукраїнські укази.

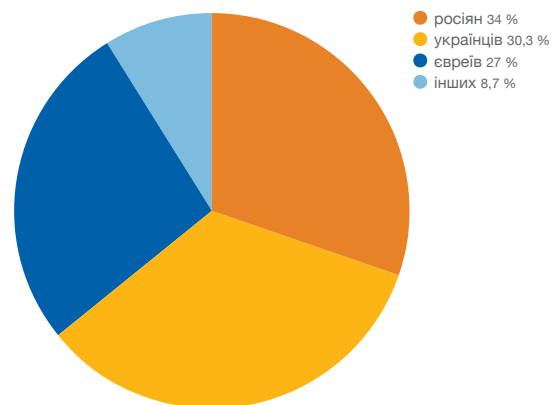
Частина інтер'єру Бродської синагоги, першої «прогресивної» (тобто неортодоксальної, модерністської) синагоги в Російській імперії, побудованої в Одесі 1863 року. (Фотоархів YIVO)

Демографічні й економічні чинники, 1890–1910-і рр.

Наддніпрянська Україна — демографічний зріз, 1897 р.
Загальна кількість населення: 23,833 млн осіб, з яких:

Наддніпрянська Україна — міське населення, 1897 р.
Міське населення: 3,085 млн осіб, з яких:

Згідно з переписом 1897 року, на території сучасної України жило 2,6 млн євреїв. Найбільший відсоток єврейського населення був у Волинській, Київській, Подільській та Херсонській губерніях (приблизно 12-13 % у кожній) та майже 30 % в Одесі й прилеглих районах.

Переважна більшість українців у царській Росії працювали в сільському господарстві, а професійна структура єврейського населення була така (за даними перепису 1897 року):

- понад 40 % провадили торгівлю
- 35 % працювали на виробництві (10 % працівників, 20 % ремісників)
- 5 % володіли малим бізнесом
- 5 % були на державній службі або належали до «вільних професій» (лікарі, юристи, літератори)
- 3-4 % працювали в сільському господарстві.

Решта 11-12 % працювали у приватних компаніях, служили в армії, відправляли релігійні обряди, працювали поденними робітниками або були без роботи.

Вгорі: Євреї — коваль, кравець, швець. Фотографії зроблено під час етнографічних експедицій С. Ан-ського на Поділлі й Волині. (Центр «Петербурзька юдаїка», колекція фотографій С. Юдовіна)

Справа: Князь Іларіон Васильчиков, Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор в Російській імперії. У 1858 році він доводив, що дедалі більшій кількості єврейських ремісників (зокрема теслям, шевцям, кравцям, ковалям і бляхарям) слід дозволити залишити межі смуги осілості.

Вгорі зліва: Ізраїль Бродський, засновник династії Бродських (1880 р.). *Вгорі справа:* Лазар Бродський (бл. 1904 р.). До початку ХХ століття родина Бродських створила цукровий картель разом з іншими промисловцями, зокрема з українських родин Терещенків і Харитоненків, перетворивши Київ на «цукрову столицю» Російської імперії. Ще одним великим промисловцем і щедрим благодійником був Давид Марголін, а його син Арнольд узяв активну участь у боротьбі за незалежність України 1917 року.

Справа вгорі: 1898 року Лазар Бродський виступив спонсором будівництва Хоральної синагоги Бродського в Києві. Листівка, бл. 1900-х рр.

Справа внизу: Родина Бродських також підтримувала нееврейські культурні й соціальні установи, а пізніше профінансувала будівництво Бессарабського ринку в Києві. Листівка, 1910-ті рр.

Багаті й бідні

До 1860-х років загальна економічна політика уряду Росії створила умови для утворення невеликої групи успішних торговців, але призвела до зубожіння більшості єврейських купців. Загалом євреї жили скромно, нерідко на межі з бідністю.

«Два євреї: багатий і бідний» (Наташа Туровська, 2005)

Системна дискримінація спричинила стійке зубожіння єврейських мас. За даними Єврейського колонізаційного товариства, 1898 року в бідності жило 17 % єврейського населення у Волинській і Чернігівській губерніях, а в Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській та Херсонській губерніях — 20 %.

Зліва зверху: Ілюстрація до повісті «Дос клейне менчеле» («Маленька людина») Менделе Мойхера-Сфоріма

Зліва і вгорі: Двоє бідних єврейських хлопчиків у місті Дубно Волинської губернії та акушерка-єврейка зі своїми «онуками». Фотографії, зроблені під час експедицій Ан-ського. (Центр «Петербурзька юдаїка», колекція фотографій С. Юдовіна)

Ці зображення ілюструють стан бідності, в якому жило чимало євреїв й українців у царській Росії.

На святі, 1916 р., Воронків, Київська губернія. (Фотографія з історико-етнографічного альбому «Україна та українці» Івана Гончара, Музей Івана Гончара, Київ)

Кобзарі в Харкові, 1902 р. Мандрівні кобзарі співали епічно-історичні, релігійні та народні пісні, акомпануючи собі на бандурі чи кобзі. Чимало кобзарів були сліпі. (Alamy)

Кобзарі: Кравченко з Полтавськ. губ. і Дремченко з під Харькова.

В селі Самовиця Полтавської губернії було заведено влаштовувати обіди для бідних односельців 27 липня на святого Пантелеймона. На фото 1895 року зафіксовано учасників такого обіду в місцевому одязі. (Музей Івана Гончара, Київ)

Молоді прядильниці із села Мордва біля Чигирина, Київська губернія, 1906 р. (Музей Івана Гончара, Київ)

Сільські українські діти в селі Коврай Полтавської губернії. Фотографія Олени Требінської, 1917 р. (Музей Івана Гончара, Київ)

Єврейські діти граються в Крем'янці Волинської губернії, бл. 1913 р. Фотографію зроблено під час етнографічних експедицій Ан-ського. (Фотоархів YIVO)

Випускний клас «Морія», івритомовної школи для дівчат. Жванець, Україна, 1910 р. (Фотоархів YIVO)

Дівчата в селі Кропивна Полтавської губернії. (Музей Івана Гончара, Київ)

Учні в школі талмуд-тора, Дубно, Волинська губернія, Західна Україна. Знімки, зроблені під час експедицій Ан-ського. (Центр «Петербурзька юдаїка», колекція фотографій С. Юдовіна)

Погроми в Російській імперії

Антисемітизм у Російській імперії. Гравюра із зображенням погрому в подільському селі 1882 року. (Іспанські та американські ілюстрації, стоківі фотографії, Alamy)

Погром

У найбільш загальному значенні російське слово *погром* (від дієслова *громить*) означає насильницький масовий напад на осіб та майно членів будь-якої меншини. У вузькому сенсі це слово позначає напади на євреїв, особливо в Російській імперії в 1881–1882 і 1903–1906 рр. та під час громадянської війни в Росії.

Одеса, 1871 р.

Під час Страсного тижня юрба греків та росіян здійснила погром одеських євреїв, переважно з причини зростання комерційної конкуренції в торгівлі зерном, а також через релігійну антипатію до євреїв, що зазвичай посилювалася у великодній період.

Погроми 1881–1884 рр.

Вбивство царя Олександра II в березні 1881 року підштовхнуло селян та міських жителів у першому поколінні нападати на єврейські помешкання й крамниці, починаючи з Єлисаветграду (нині Кропивницький), Києва та Одеси. З 259 зареєстрованих погромів 219 відбулося в селах, 4 — в єврейських сільськогосподарських колоніях і 36 — в містах та містечках. Всього в 1881-1882 рр. вбито 35 євреїв, а в 1884 році — ще 10 у Нижньому Новгороді в Росії. Цей останній погром супроводжувався звинуваченням у ритуальному вбивстві. Набагато більше людей дістали поранення й зазнали значних матеріальних збитків. Усупереч припущенням, висловленим у той час і в пізніших історичних працях, історики нині вважають, що влада не підбурювала до цих погромів. Проте погроми збіглися з тенденцією в урядових колах і пресі до звинувачування євреїв у бідах, викликаних індустріалізацією й модернізацією.

Навпроти: Місця найбільших погромів, 1881–1884 і 1903–1906 рр. (Онлайнова енциклопедія YIVO, © 2010. Інститут єврейських досліджень YIVO)

«Переслідування євреїв у Росії: сцена всередині “Арсеналу” в Києві». Гравюра з газети «The Illustrated London News» («Ілюстровані лондонські новини»), бл. 1881 р. (Колекція сім’ї Молдованів, архів YIVO)

Чорносотенці та їхні прихильники маршують вулицями Одеси. (Фотографія з газети «The Illustrated London News» («Ілюстровані лондонські новини»), 1905 р.)

Сцена в єврейському домі після погрому: російський солдат-єврей повертається додому, де знаходить тіла вбитих родичів, 1906 р. (Alamy)

Насильство проти євреїв, 1903–1906 рр.

Великий погром стався в Кишиневі Бессарабської губернії (нині Молдова). Він почався на Великдень 1903 року, і той факт, що влада втрутилася лише третього дня, викликало обурення у всьому світі. Хаїм-Нахман Бялик, майбутній поет-лауреат сіоністського руху, опублікував свою натхненну поему «Слово про погром» незабаром після відвідання місця погрому в Кишиневі. Через два роки після того, як Микола II видав маніфест, яким обіцяно політичні свободи й вибори до Думи (жовтень 1905 р.), у 28 губерніях відбулося близько 650 погромів. Масове насильство було організовано за підтримки поліції й армії, його здійснювали «чорносотенці» (монархічні, російські православні, націоналістичні, антиреволюційні бойовики). Загинуло понад 3100 євреїв, з яких близько 800 у самій Одесі. Євреї намагалися протистояти погромникам, організовуючи загони самооборони. Вони з’явилися в Миколаєві, Одесі, Києві, Єлисаветграді (нині Кропивницький) та інших центрах.

Відповідь євреїв на погроми, антиєврейське законодавство й економічну скруту

Леон Пінскер, засновник руху «Ховевей Ціон»,
провісника сучасного сіонізму

Підрозділ єврейської самооборони в Одесі (1905 р.),
який послужив взірцем для єврейських організацій
самооборони, сформованих у відповідь на погроми
1918–1919 рр.

Погроми 1881–1882 рр. пришвидшили розвиток нових політичних й ідеологічних рухів серед євреїв і масштабну еміграцію. В очах багатьох єврейських інтелектуалів мету інтеграції й трансформації громад через освіту й русифікацію тепер було здискредитовано. Дехто вбачав вихід у соціалізмі з його обіцянкою рівності, інші ж заохочували емігрувати в Америку чи Палестину. Переважна більшість населення, однак, була аполітичною й переймалася щоденним виживанням у скрутний час.

У 1882 році одеський лікар Леон Пінскер, який раніше пропагував інтеграцію євреїв у ширше російське суспільство, опублікував впливову брошуру-відозву «Автоемансипація», в якій закликав євреїв створити власну державу. Після цього він заснував рух «Ховевей Ціон», який заклав основу для розвитку сіоністського руху. У 1882–1884 рр. близько 60 членів харківського товариства «Білу» переїхали до Палестини, поклавши початок першому масовому переселенню євреїв до Землі Ізраїльської.

У відповідь на погроми 1905–1906 рр. Бунд (єврейська робітничка партія) мобілізував підрозділи самооборони, і багато євреїв вступили до різних політичних партій, зокрема соціал-демократичної, соціалістів-революціонерів, самостійницької й сіоністської.

Засновник «духовного» сіонізму, Ахад-га-Ам, був уродженцем Київщини. З 1897 року в Києві, Харкові, Одесі та інших містах почали виникати сіоністські гуртки, й Україна стала центром організованого сіонізму. Царський уряд був спочатку байдужий до сіоністів, але пізніше заборонив цей рух.

Політична реакція українців на антисемітизм

На зламі століть у Російській імперії виникли дві українські політичні партії: Революційна українська партія стояла на соціал-демократичній платформі, що сприяла українсько-єврейській співпраці, а Українська народна партія сповідувала виділення «іноземців», зокрема євреїв, з українського суспільства.

Зліва вгорі: Дмитро Антонович (1877–1945), історик мистецтва й театру,
засновник і лідер Революційної української партії в 1900–1905 рр., а з
1905 року — Української соціал-демократичної робітничої партії, діяч
Центральної Ради України 1917–1918 рр.

Зліва внизу: Микола Міхновський (1873–1924), громадський діяч,
публіцист, юрист, ідеолог незалежної української державності й
засновник Української народної партії

Нові тенденції в українсько-єврейській політичній співпраці

Після російської революції 1905 року українські і єврейські політичні партії в Російській імперії почали тісно співпрацювати на політичній арені як легально, так і підпільно, прокладаючи шлях до безпрецедентно високого рівня співпраці 1917 року між єврейськими політичними партіями (зокрема соціалістичною, Бундом і сіоністською) та українською Центральною Радою. Євреї були добре представлені в Центральній Раді, а їдиш був визнаний офіційною мовою. Написи їдишем навіть з'явилися на банкнотах Української Народної Республіки поруч із написами українською, польською й російською мовами.

Зліва вгорі: Гнат Хоткевич (1877–1938), український драматург, театральний режисер, композитор, бандурист і громадський діяч. Народився в Харкові, переїхав у підавстрійську Галичину 1906 року, щоб уникнути політичних переслідувань

Зліва внизу: Володимир Винниченко (1880–1951), український письменник, драматург, художник, член Революційної української партії, організатор Центральної Ради в 1917 році

Г. Хоткевич і В. Винниченко представляли покоління українських письменників-модерністів, які підтримували солідарність між євреями й українцями та виступали за демократичні права й соціальну рівність для всіх.

Олена Пчілка, літературний псевдонім Ольги Драгоманової-Косач (1849–1930). Українська видавчиня, письменниця, етнографиня, перекладачка й громадська активістка, яка стверджувала, що єврейська інтелігенція була ворожою до української культури й мови і завжди приставала до лав «керівних націй», як-от росіян, німців, поляків.

У 1911 році видатний сіоністський лідер Володимир Жаботинський, немов у відповідь на звинувачення Олени Пчілки, писав керманічам української преси в Києві, що прибічники української національної ідеї та сіоністи мають однакових ворогів й однакові цілі, що русифікатори й полонізатори були проблематичними для обох народів і що сіоністська преса покаже євреям, що «вони повинні скерувати свою увагу на українців і не бути русифікаторами».

Мендель Бейліс із сім'єю

Мендель Бейліс перед судом у Києві. Фотографія, 1913 р.

Справа Бейліса

Папа Римський неодноразово відкидав це звинувачення як безпідставне, однак середньовічний «кривавий наклеп» (звинувачення євреїв у викраденні й убивстві дітей християн, щоб використати їхню кров у приготуванні *маци*, прісного хліба, що його споживають під час свята Песах) знайшов своїх прихильників у пізній період існування Російської імперії. Єврея Менделя Бейліса, прикажчика цегельні в Києві, було звинувачено у вбивстві хлопчика-християнина Андрія Ющинського «з ритуальною метою». Справу «розкручували» антисеміти в київській прокуратурі та їхні прихильники серед імперських чиновників, зокрема в поліції й судовій владі. Справу Бейліса можна порівняти зі справою Дрейфуса у Франції в тому плані, що обидві струснули й розділили суспільство по лінії антисемітських настроїв і спроб протистояти їм. Присяжні, переважно місцеві українські селяни, визнали Бейліса невинним, однак твердження про ритуальний характер убивства було підтримано.

Видатний український історик і державний діяч Михайло Грушевський прокоментував справу Бейліса 1913 року з обуренням. Він поклав відповідальність за підбурювання до антисемітизму на уряд Російської імперії. На його думку, це перешкоджало розвою культури й освіти серед українського населення. Грушевський знав, що справа Бейліса може запламувати імідж його батьківщини й пишався тим, що присяжні, а це були переважно прості українські селяни, визнали Бейліса невинним.

Присяжні на судовому засіданні в справі Менделя Бейліса, якого обвинувачували у вбивстві з ритуальною метою в 1911–1913 рр. Ескіз зроблено 1913 року після того, як Бейліса визнали невинним і відпустили.

«На пам'ять про справу Бейліса: Бейліс невинний, євреї винні». Листівка мовою їдиш, 1913 р. На карикатурі зображено «єврейський народ» в оковах із написом «Кривавий наклеп» і царя Миколу II, який каже: «Йди, Менделю. Ти вільний! Радій зі своїми американськими друзями. Але я поквітаюся за твоє виправдання з твоїми російськими братами, які залишаються». Карикатура роботи Мітчела Лоеба (1889–1968). Листівку надрукувала компанія «Прогресс паблішинг компані», Нью-Йорк, бл. 1913 р. (Архів YIVO)

Українські землі в Австро-Угорщині, бл. 1875 р.

Українці, євреї та інші народи під австрійською владою

Прихильник освіченого абсолютизму, імператор Йосиф II (1765–1790) видав низку едиктів про терпимість у 1780-х роках, якими поширив релігійні права на євреїв, українців та інші меншини. Водночас він сформулював асиміляційну політику в едикті про терпимість 1789 року, який вимагав скасувати автономію єврейських громад та запровадити обов'язковий призов до війська і в якому бракувало положення про дотримання релігійних обрядів.

Протягом «довгого XIX століття» (1770–1914) найзахідніші українські регіони (близько 15 % сучасної України) перебували в межах багатонаціональної Австрійської імперії під владою династії Габсбургів (Австро-Угорська імперія від 1867 р.). До цих регіонів належали: Галичина, також відома як Королівство Галичини та Володимирії, анексована в Польщі 1772 року; Буковина, відвойована в Османській імперії 1774 року; Закарпаття, або Підкарпатська Русь, частина Угорського королівства, що перебувала під владою Габсбургів із XVI століття. Після анексії Галичини на економічні та громадянські права євреїв у 1770-х роках накладено нові обмеження на додаток до тих, що вже існували під час правління імператриці Марії-Терезії (1740–1765), зокрема «толерантний податок» у 1783 р. та збір за дозвіл на одруження. У 1780-х роках імператор Йосиф II видав низку указів, якими скасував деякі обмеження, але водночас обмежив економічну діяльність євреїв поза міськими центрами. Після періоду поновлених дискримінаційних заходів на початку 1800-х років ситуація покращала під час тривалого правління імператора Франца Йосифа (1848–1916). Значним поступом для українців було скасування кріпацтва в 1848 році, що дало змогу багатьом стати економічно незалежними від колишніх поміщиків і навіть долучитися до роботи уряду. До 1867 року в Габсбурзькій імперії скасовано всі обмеження, накладені на євреїв, а український національний рух розквітнув в умовах плюралізму лояльності.

Зверху донизу: герби Буковини, Карпатської Русі (Закарпаття) й Галичини

Едикт про терпимість 1781 року, що його видав імператор Йосиф II, надавши релігійну свободу некатолицьким християнам, зокрема православним. Через рік євреям дозволили провадити будь-яку торгівлю й займатися ремеслами. Їм було також надано доступ до державних середніх шкіл. Серією дальших указів імператор тиснув на єврейське населення з метою асиміляції в німецьку культуру за допомогою таких заходів, як обов'язкові німецькомовні початкові школи для єврейських дітей, військовий призов і вимога, щоб євреї прийняли німецькі прізвища й неєврейський одяг.

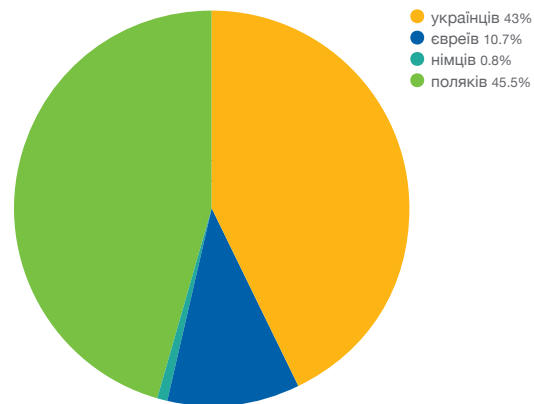
Франц Йосиф I (1830–1916), імператор Австро-Угорщини з династії Габсбургів. За його 68-річний благодатний період правління (1848–1916) населенню було надано культурні й громадські права, що уможливило національне пробудження серед українців та євреїв у Галичині й на Буковині. Водночас конституція 1867 року, яка започаткувала емансипацію євреїв, визначала їх як спільноту на основі віри, а не етнічної належності.

На відміну від царської Росії, українці під владою Габсбургів не зазнавали культурних репресій. Австрійський уряд, власне, вживав активних заходів, щоб підвищити рівень освіти широкого загалу й дозволив паралельне вивчення польської, німецької й української мов у школах. В Росії уніатську церкву поглинула російська православна, а в Габсбурзькій імперії вона була перейменована 1774 року на Українську греко-католицьку церкву й отримувала підтримку від держави. Під час правління Марії-Терезії та її сина й наступника Йосифа II у XVIII столітті на підавстрійських українських землях духівництво мало змогу навчатися й поклонятися своєю мовою та очолило українське національне пробудження. Як горді габсбурзькі піддані, євреї Галичини, Буковини та Закарпаття також мали набагато тепліші почуття до «свого» імператора Франца Йосифа, ніж євреї підросійської України до царя Миколи II.

Галичина

Галичина — демографічний зріз, 1910 р.

Загальна кількість населення: 7,98 млн осіб, з яких:

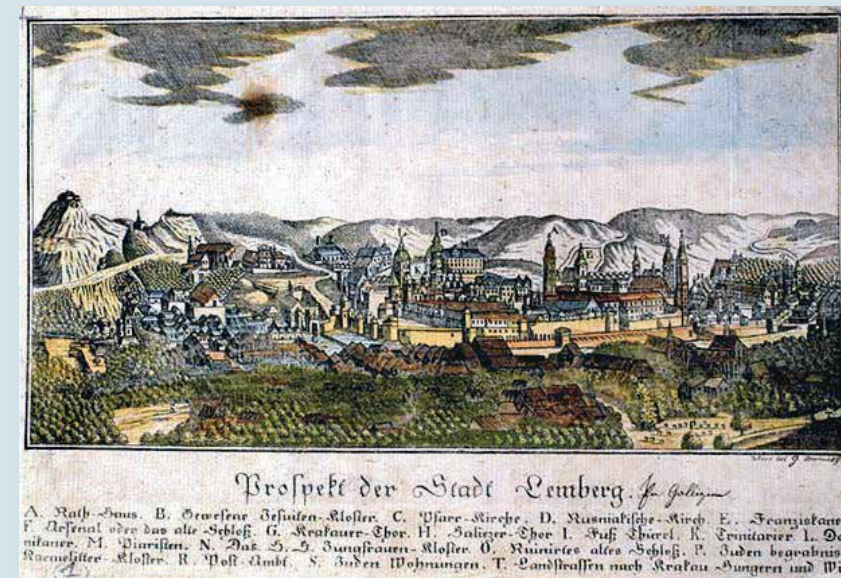
У другій половині XIX століття єврейське населення Галичини зросло з 328 тис. у 1849 році до 872 тис. у 1910 році (11 % усього населення). Таку динаміку можна пояснити високою народжуваністю й міграцією біженців, які втікали після погромів у сусідніх західних провінціях Російської імперії. Три чверті євреїв Галичини (660 тис.) жили в східній її частині, у містах і містечках 76,2 %. З них 57 тис. проживали у Львові, де становили 35,8 % населення міста. Частка сільського й міського єврейського населення відносно всього населення Східної Галичини становила, відповідно, 12,9 % та 38,7 %. Вища частка євреїв, що жили в сільській місцевості, була тільки на Буковині.

Сторінка з австрійського перепису Галичини (1880-ті рр.)

«Галицькі типи: селяни і євреї». Рисунок Шарля Едуарда Делора на основі фотографії М. Крігера, бл. 1875 р. (Колекція сім'ї Молдованів, архів YIVO)

Місто Лемберг у Східній Галичині, кінець XVIII століття. (Кольорова гравюра Г. Боровського, Львівський історичний музей.) Євреї становили значний сегмент населення міста, про що свідчать єврейські місця, виділені в підписі, зокрема Передміська синагога, єврейський цвинтар та єврейські будинки.

Євреї становили більшість населення в кількох важливих містах Галичини. Серед визначних місць міста Броди, показаних на цій листівці 1898 року, — головна синагога (у нижньому ряду справа).

Економічний профіль українців та євреїв Галичини

До 1848 року майже три чверті населення Галичини були кріпаками, прив'язаними до землі й зобов'язаними виконувати роботу для поміщиків, переважно польських. Після скасування кріпацтва вони животіли, обробляючи невеличкі наділи, й хронічно заборгувалися перед великими землевласниками й позичальниками, якими часто були євреї. Водночас галицькі євреї теж жили в злиднях. Звіти уряду засвідчили, що близько третини євреїв жили з нерегулярних підробітків. Решта заробляла на прожиття дрібною торгівлею чи ремеслами або ж орендувала шинки чи інші заклади в польських землевласників. Єврейський шинкар став знаковою фігурою в сільській місцевості Галичини. Він допомагав своїм клієнтам — українським і польським селянам — позиками, ліками, посередництвом, новинами й порадами. Проте водночас вважалося, що єврейські шинкарі наживаються на селянах і споюють їх. Їхні християнські конкуренти зневажали їх. Починаючи з кінця XVIII століття, російська й австрійська влада видавала укази про заборону євреям утримувати шинки, хоча деякі з них змогли обійти заборони. У XIX столітті, переважно під впливом духівництва, виникли численні товариства тверезості, які звинувачували євреїв у поширенні алкоголізму серед населення. До 1914 року держава взяла контроль за продажем алкогольних напоїв у свої руки, й шинкарство здебільшого зникло як різновид економічної діяльності євреїв.

На ринку. Фото невідомого автора, 1900 р. (Фонди Львівського історичного музею)

Єврейський шинок у Жванці (нині Хмельницька область). Початок XX століття

Торгові місця на ринку в Коломиї, 1914–1918 рр. (Приватна колекція Ігоря Котлобулатова, Львів)

Вгорі: Панорама Дрогобича, нафтового центру Галичини. Листівка, бл. 1915 р.

Велика (хоральна) синагога, Дрогобич. Листівка, початок XX століття. Синагогу відновили 2018 року.

Економіка Галичини була переважно аграрною. Як наслідок, ринки в сусідніх містах, де торгувало багато євреїв, відігравали особливо важливу роль в економіці й житті людей. Винятком стала невелика, але динамічна нафтова промисловість Галичини в Дрогобичі й Бориславі. Відкриття нафти в середині XIX століття змінило перебіг історії двох міст і розвиток їхніх єврейських громад. Борислав швидко розрісся, а Дрогобич став міським центром так званого галицького «нафтового поясу». Економічне процвітання разом із громадянською рівністю під час правління імператора Франца Йосифа сприяло посиленню соціальної інтеграції й вираженню волі громад. У 1883 році започатковано періодичне видання «Drohobyczer Zeitung» («Дрогобицька газета»), що виходило німецькою мовою (але використовувалася й гебрійська графіка). В Дрогобичі було збудовано велику синагогу й сучасні єврейські школи. В обох містах відкрито лікарні й інші громадські служби.

Борислав, на листівці поч. XX століття видно нафтопереробні заводи. (Приватний архів Олексія Качмара і Юлії Кислої)

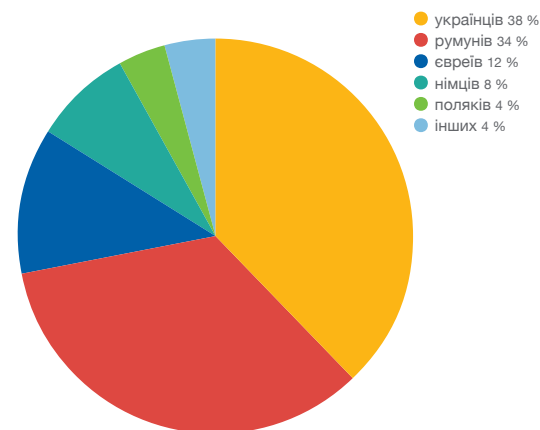

«Drohobyczer Zeitung» («Дрогобицька газета»), 1883–1914 рр. (Зображення люб'язно надала ізраїльська організація «Дрогобич, Борислав й околиці»)

Буковина — демографічний зріз, 1910 р.

Загальна кількість населення: 795 тис. осіб, з яких:

Справа вгорі: Базарний день на площі Рінгплац, тепер Центральна площа, в Чернівцях. Листівка, поч. 1900-х рр.

Справа внизу: Єврейський віз, яким перевозили євреїв-пасажирів між Садгорою й Чернівцями. Листівка, поч. 1900-х рр.

Буковина

На багатоетнічній Буковині українці зосереджувалися переважно в північних і західних сільських районах. Євреї мешкали головно в невеликих містах, в Чернівцях, а також у селах. У 1910 році серед 85-тисячного міського населення міста було 27,8 % євреїв, 20,9 % німців, 18 % українців, а далі з невеликим відривом ішли поляки й румуни.

Багатокультурне життя Буковини кінця XIX століття було представлене українським (а), румунським (b), німецьким (c), єврейським (d) і польським (e) національними центрами в Чернівцях

Роль євреїв в економіці Буковини

Євреї в буковинських містах займалися ремеслами, торгівлею, будівництвом і видаванням позик, що відбивало їхню роль у розвитку торгівлі й промисловості цієї переважно сільськогосподарської слабкорозвинутої провінції габсбурзької Австрії. Євреї з менших міст часто виконували функцію посередників між містом і селом у традиційній сільськогосподарській економіці.

Німецькомовна листівка зображує багатоетнічне населення Буковини початку 1900-х років

Центральна синагога Мукачева

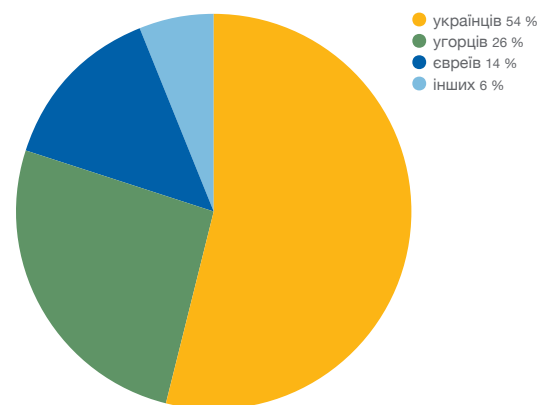

Вітання з Мукачева. Листівка, бл. 1900 р.

Закарпаття

Закарпатські українці зосереджувалися в Північних і Східних Карпатах. Політично панівне населення угорців жило лише в сільській місцевості в південно-західній низовині та в містах Ужгороді, Мукачеві й Береговому. Євреї були сконцентровані в селах та містах в угорських комітатах Мараморош і Берег, де вони подекуди становили майже половину населення. На початку 1900-х років на Закарпатті жило 128 800 євреїв (14 % усього населення). Це був єдиний регіон у Центральній і Східній Європі, де значна частина єврейського населення працювала в сільському господарстві або на лісозаготівлях. Близько 30 % євреїв були неписьменними й ревно побожними, як і їхні українські сусіди. Хоча рідною мовою цих євреїв був їдиш, більшість із них легко спілкувалася розмовною українською.

Закарпаття — демографічний зріз, 1910 р.
Загальна кількість населення: 599 тис. осіб, з яких:

Євреї й українці в карпатському селі

Сільський ансамбль українських і єврейських музикантів. Верхні Ворота, Воловецький повіт, Закарпаття, 1895 р.

Гаскала в Галичині й на Буковині

Вгорі зліва: Йозеф Перл, педагог і автор впливових антихасидських сатиричних творів, заснував модерну єврейську школу в Тернополі на основі принципів Гаскали.

Вгорі справа: Рабин Авраам Кон (1807–1848). Конфлікт в єврейській громаді між прихильниками та супротивниками модернізації релігії був особливо запеклим у Львові в 1840-х роках, де рабин Кон, який виступав за реформу, помер від харчового отруєння, що могло бути наслідком замаху на його життя. Портрет роботи В. Вахтеля, 1902 р. (Львівська національна галерея мистецтв ім. Б. Возницького)

Як і в Російській імперії, *маскілім* в австрійській Галичині закликали провести широкомасштабну реформу традиційного єврейського способу життя, культивували іврит і висміювали у своїх сатиричних творах популярний містичний хасидський рух. Першорядними постатями серед галицьких *маскілім* були: Менахем Мендель Лефін із Сатанова (1749–1826), який прагнув познайомити східноєвропейських євреїв із раціоналістичними ідеями західноєвропейського просвітництва, звертаючись до них їхнім рідним їдишем; Йозеф Перл (1773–1839), просвітник, письменник й енергійний противник хасидизму; Нахман Крохмаль (1785–1840), філософ, біблійний критик й історик, який був прикладом релігійної людини, готової протистояти труднощам сучасності. Крохмаль справив значний вплив на майже всіх діячів Гаскали у Східній Європі.

В середині XIX століття 14 міст Галичини мали модерні єврейські загальноосвітні школи, як початкові, так і середні, в яких мовою навчання була німецька, а саме навчання базувалося на принципах Гаскали. Серед традиційних євреїв, а також українського селянства виникла тенденція віддавати до державних шкіл своїх дочок, а не синів.

Реформістська синагога (Темпль) на площі Старий ринок у Львові. Побудована в 1844–1845 рр. на місці синагоги XVII століття. Зруйнована в 1941 році.

Новорічна вітальна листівка, в якій модернізований єврей бажає традиційному ортодоксальному єврею щасливого нового року на їдиші: «Дайч (германізований) чи хасид, багатий чи бідний, / Потисніть руки, брати! / З Новим роком / Ким би й чим би ти не був!» (Архів YIVO)

На Буковині уряд Австро-Угорщини з 1770-х років провадив кампанію з метою інтегрувати різні національності імперії, і вона принесла свої плоди серед євреїв. У 1830-х роках німецька стала мовою їхнього спілкування з владою та з іншими народами імперії. Міські євреї радо віддавали своїх дітей до німецькомовних державних шкіл і засновували модерні, реформістські синагоги. Однак їдиш залишався мовою повсякденного спілкування 85 % буковинських євреїв.

Вгорі: Резиденція православного митрополита Буковини й Далмації (побудована в 1864–1882 рр.), тепер корпус Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (колишній Університет імені Франца Йосифа). Частка єврейських студентів, які навчалися в цьому університеті з німецькою мовою викладання, зросла з 25 % у 1883 р. до 42 % у 1904 р. Сьогодні будівля є об'єктом Світової спадщини ЮНЕСКО.

Вгорі зліва: Вид на вулицю й реформістську синагогу (темпл) у Станіславі (нині Івано-Франківськ), бл. 1910 р. Будівлю сильно пошкоджено під час Першої світової війни, відновлено в 1922 році й знищено під час Другої світової війни. (Фотоархів YIVO)

Вгорі справа: Реформістська синагога (темпл) у Чернівцях, бл. 1915 р. Будівництво завершено 1878 року. Синагогу зруйнували німецькі й румунські сили в 1941 році. (Фотоархів YIVO)

Справа: Єврейський народний дім у Чернівцях, побудований у 1908 році. Схваливши створення єврейського народного дому в самому серці столиці провінції, уряд Австро-Угорщини тим самим визнав важливу роль єврейської громади на Буковині.

Поляки, українці та євреї в політиці австрійської Галичини

Галицький сейм, який почав діяти 1861 року, отримав власну будівлю (збудовану в 1877–1881 рр.). Сьогодні це головний корпус Львівського національного університету імені Івана Франка. (Фотоархів Центру міської історії Центрально-Східної Європи, Львів)

Після того, як 1867 року польській шляхті було надано місцеву автономію в Галичині, вона взяла у свої руки політичний та адміністративний контроль у регіоні, і галицькі євреї почали надавати перевагу її культурі. Однак «Шомер Ісраель» (букв. опікун Ізраїля), товариство прогресивних євреїв, засноване 1868 року у Львові, схилилося до асиміляції в австро-німецьку культуру. Його централістичні погляди суперечили поглядам польської більшості в Галичині, що виступала за максимально можливу автономію провінції та повну асиміляцію єврейського населення в польську культуру. У 1873 році «Шомер Ісраель» заснував власний виборчий комітет і утворив блок із «Руською правдою», виборчим комітетом українців, проти польського комітету. Разом їм вдалося провести в парламент п'ятьох депутатів. Польські політики відповіли економічним бойкотом євреїв. Через хисткий баланс населення в Галичині євреїв було втягнуто в дедалі гостріше суперництво між українськими національними лідерами й польською владою, яка прагнула протистояти вимогам більшої української політичної та культурної автономії. Пізніше єврейський електорат часто мав вирішальний голос у змаганні між українцями та поляками за місця в австрійському імперському парламенті, надто після того, як 1907 року запроваджено загальне виборче право для чоловіків. Водночас поява українських і єврейських політичних партій створила можливості для українсько-єврейської політичної співпраці.

Маркіян Шашкевич (1811–1843), священник, поет і натхненник національного пробудження серед галицьких українців

Іван Вагилевич (1811–1866), галицько-український етнограф, священник і поет, який зрештою віддав перевагу тісній співпраці з місцевими поляками

Лідери українського національного пробудження в Австрійській імперії

Національне пробудження українців під владою Габсбургів очолила українська інтелігенція, зокрема вчителі, священники, юристи, письменники, історики, мовознавці, етнографи й драматурги. Найвідоміші з них — плідний письменник і вчений Іван Франко та видатний історик і політичний діяч Михайло Грушевський, який емігрував з Російської імперії в 1894 році й став професором Львівського університету.

Яків Головацький (1814–1888), галицько-український священник, історик, етнограф, з 1848 по 1867 рік — професор і перший завідувач кафедри «руської мови і словесності» (української мови й літератури) у Львівському університеті

Юрій Федькович (1834–1888), письменник, редактор і головний натхненник українського національного пробудження на Буковині

Адольф Добрянський (1817–1901), закарпатський політичний і громадський діяч, який був тричі обраний до угорського парламенту й захищав права українців, що жили на Закарпатті, під час і після революції 1848 року

Олександр Духнович (1803–1865), український греко-католицький священник і письменник, вважається національним будителем закарпатських українців

Іван Франко (1856–1916), надзвичайно продуктивний і багатогранний автор понад тисячі творів, від поезії до детективних романів. Франко був літературним критиком, суспільствознавцем, журналістом, політичним діячем, етнографом і засновником українського соціалістичного національного руху в Західній Україні. Разом із Тарасом Шевченком Франко справив величезний вплив на сучасну літературно-політичну думку української діаспори. Він також був популярним серед єврейських письменників, зокрема в радянські часи, коли його твори були перекладені їдишем.

Михайло Грушевський (1866–1934), український історик, академік, політик і державний діяч. Він очолював Наукове товариство імені Шевченка, був лідером дореволюційного українського національного руху в габсбурзькій Австрії, пізніше очолив Центральну Раду (1917–1918 рр.) і став провідним діячем культури радянської України у 1920-х роках.

«Гезамельте верк» (Зібрання творів) Івана Франка в перекладі Давида Гофштейна мовою їдиш, надруковане 1936 року в Києві

Перше засідання Головної руської ради — першої легальної української політичної організації нового часу. Львів, 2 травня 1848 р. Худож. Едвард Блотницький, 1856 р. (Львівський історичний музей)

Вгорі: Обкладинка видання «Просвіта». Товариство, що його заснувала група молодих інтелігентів-народників, стало найважливішою українською масовою організацією в Галичині та за її межами. Разом зі сприянням культурному просвітництву й поліпшенню економічного становища народу це видання інколи вміщувало матеріали з певними антисемітськими мотивами.

Справа: Учасники зборів товариства «Просвіта», заснованого 1868 року у Львові

Постання українських культурних і політичних організацій

Українська культура процвітала в період австрійського правління, разюче контрастуючи з царською Росією, де імперський уряд після 1840-х років намагався придушити саму ідею окремої української національності через заборону українських шкіл, публікацій і культурних організацій. Українці в австрійській Галичині й Буковині змогли заснувати численні українські газети, журнали, театри, економічні кооперативи, кредитні спілки й політичні партії для представлення своїх інтересів. Знову ж таки, на відміну від Російської імперії, Австро-Угорщина цілком підтримувала Українську греко-католицьку церкву, яка з часом перетворилася на твердиню української духовності, мови й культури, зокрема після 1900 року, коли церкву очолив митрополит Андрей Шептицький.

Члени Наукового товариства імені Шевченка та львівська інтелігенція в 1898 році. У першому ряду по центру сидить українська письменниця-модерністка й феміністка Ольга Кобилянська. У другому ряду посередині сидять Михайло Грушевський та Іван Франко.

Скраю зліва: Володимир Гнатюк (1871–1926), відомий український етнограф, літературознавець, перекладач, журналіст і громадський діяч. Він був головним секретарем Наукового товариства імені Шевченка (будівля НТШ на фото зліва) майже три десятиліття і брав активну участь у роботі львівської «Просвіти». (Фотоархів Центру міської історії Центрально-Східної Європи, Львів)

Митрополит Андрей Шептицький (1865–1944), видатний громадський активіст і культурний діяч Галичини. Граф Шептицький народився у сполонізованій аристократичній римо-католицькій родині, прийняв католицизм східного обряду своїх предків та українську національну ідентичність і став архієпископом Львівським і митрополитом Галицьким у 1900 році. Йому випало керувати Українською греко-католицькою церквою понад чотири буремні десятиліття, і протягом цього часу він сприяв розвитку близьких стосунків із галицькими євреями. Сьогодні Андрей Шептицький здобув широке визнання за те, що в роки Другої світової війни врятував у монастирях та в особистій резиденції понад 150 євреїв, переважно дітей.

Українсько-єврейська політична й громадянська співпраця в Галичині й на Буковині

Вгорі зліва: Іван Франко (1856–1916), видатний український письменник і політик, провів паралелі між прагненнями до єврейської батьківщини та бажанням українців до незалежної держави. Франко, який знав єврейську культуру й перекладав їдишомовну поезію, опублікував статтю «Питання жидівське» 1883 року, в якій виклав поширені на той час погляди соціалістичного характеру щодо єврейської експлуатації й панування в економічній сфері. Однак його погляди еволюціонували. У статті «Семітизм і антисемітизм у Галичині» 1887 року він запропонував надати євреям широкі політичні права аж до визнання їх окремою нацією. Вважають, що Франко зустрічався з Теодором Герцлем (1860–1904) (*вгорі справа*) у Відні 1893 року, а пізніше він написав захоплений відгук на працю Герцля «Judenstaat» («Єврейська держава»), засадничий текст політичного сіонізму.

В останні десятиріччя XIX століття українські культурні устремління перетворилися в політичний рух, особливо в південно-західній Галичині та певною мірою на Буковині. Хоча антисемітські мотиви не були незвичними в польських та українських інтелектуальних колах у 1870–1880-х роках, погляди кількох вагомих українських лідерів, як-от Іван Франко та Юліан Романчук, із часом еволюціонували в напрямі підтримки прагнень євреїв.

За цей період у політиці активізувалися також галицькі євреї. Єврейські політичні партії спочатку співпрацювали з польськими партіями, а потім усе більше з українськими. Неодноразово євреї й українці об'єднувалися на підтримку кандидатів із конкретними вимогами та програмами національних меншин. Особливо прикметною була домовленість між українськими національними демократами Галичини і Єврейською народною партією в 1906–1907 рр., щоб проголосувати за кандидатів одне одного в тих виборчих округах, де українці чи євреї становили більшість. Попри те, що євреям й українцям часто важко було одноставно підтримати (а тим більше впровадити) рішення своїх політичних лідерів, результатом домовленості стало — вперше — утворення спільних єврейських й українських політичних клубів в австрійському імперському парламенті.

Юліан Романчук (1842–1932) — галицький політик, громадський лідер, журналіст, науковець і видавець, депутат Галицького сейму. Він очолював «Руський клуб» (український сеймовий клуб) і був членом австрійського рейхсрату майже три десятиліття. У 1879 році Романчук заснував українську газету «Батьківщина», яка на початку свого існування висловлювала антисемітські погляди. Проте як голова (1899–1907 рр.) Національно-демократичної партії він відкинув антисемітизм і підтримував сіонізм.

Натан Бірнбаум (1864–1937) — австрійський письменник, педагог, публіцист, громадський активіст і єврейський націоналістичний політик. Спершу він пропагував сіонізм (і, власне, створив цей термін), потім світський їдишизм (був головним організатором історичної конференції з мови їдиш у Чернівцях 1908 року). У 1905–1907 рр. під час дебатів про реформу виборчого права Юліан Романчук запропонував створити окремий єврейський виборчий округ, і його підтримали сіоністи і єврейські соціалісти. Зі свого боку, Бірнбаум, палкий поборник єврейської національної автономії в Австро-Угорщині, прилюдно подякував українським політикам за «модерне, неантисемітське» визнання євреїв.

Вгорі зліва: Бенно Штраухер (1854–1940), видатний єврейський політичний діяч Буковини, обраний до австрійського парламенту у Відні 1877 року, згодом виступав як представник суто єврейських інтересів. Він очолив Єврейську народну партію, яка обстоювала особливий тип єврейського діаспорного націоналізму й права меншин. Після 1897 року Штраухер зміцнив єврейсько-українську політичну коаліцію, зокрема співпрацюючи з видатним представником галицьких українців Юліаном Романчуком в австрійському парламенті в 1907–1911 рр.

Вгорі справа: Члени Українського парламентського клубу — Олександр Колесса, Юліан Романчук і Кость Левицький, 1915 р.

Делегати першого з'їзду Єврейської соціал-демократичної партії у Львові, 9-10 червня 1905 р. (Фотоархів YIVO)

В 1890-х роках у низці галицьких міст створено єврейські соціалістичні робочі гуртки, зокрема у Львові, Дрогобичі, Стрию, Кракові, Перемишлі й Станіславі (нині Івано-Франківськ). Вони симпатизували різним фракціям Соціал-демократичної партії Галичини.

Українські депутати Галицького крайового сейму, 1908 р.

Хоча напруга існувала, євреї на українських землях під владою Габсбургів не зазнали таких погромів, як у Російській імперії. Відмінною рисою в цих регіонах була порівняно велика частка євреїв, які проживали в сільській місцевості та вільно володіли українською мовою. Більшість галицьких і буковинських євреїв жили в містах і були більш інтегровані в польську або німецьку культуру. Однак євреї та українці Галичини й Буковини неодноразово об'єднувалися навколо спільних цілей на політичному рівні й співпрацювали в громадських проектах, що принесло користь ширшим колам суспільства, до якого вони належали.

Єврейський шпиталь у Львові. (Фотографія Омера Бартова, 2003 р.)

Міжетнічна громадянська співпраця характеризувала роботу гурту, відповідального за будівництво Єврейського шпиталю у Львові, й відбилася в його архітектурних рисах. Шпиталь зведено в 1898–1903 роках на ділянці, що належала євреям протягом п'яти століть. Шпиталь обслуговував і євреїв, і неєвреїв. Як задокументував дослідник С. Кравцов, ініціатива й фінансування надійшли від єврейського філантропа Мавриція Лазаруса. Підрядником виступила фірма Івана Левинського, українського патріота й визначного архітектора, який також працював над спорудженням Львівського оперного театру й нового вокзалу. Проект шпиталю розробив польський працівник бюро Левинського — Казімеж Мокловський, етнограф, історик архітектури й член Соціал-демократичної партії Галичини. Нове крило замовили 1912 року архітектурній фірмі Міхала Улама, зятя головного рабина прогресивних євреїв Львова. Будівля, що нині править за пологовий будинок, досі вважається розкішною пам'яткою міського ландшафту Львова.

Євреї та українці під владою Австрії в Галичині, на Буковині й Закарпатті

Весілля в селі Банилів на Буковині. (Музей Івана Гончара, Київ)

Зустріч західноукраїнських письменників з Іваном Франком (у першому ряду по центру), до 1916 року. (Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного, Київ)

Делегати конференції з мови їдиш у Чернівцях, 1908 р.

Площа Ринок, центральна площа міста Чернівців, адміністративного центру Буковини. Листівка, початок 1900-х рр.

Єврейський квартал у районі вулиці Закутної, м. Львів. Поч. XX століття.

Оркестр мандолін зі старшокласників школи в Станіславі (нині Івано-Франківськ), 1910 р. (Фотоархів YIVO)

Митрополит Андрей Шептицький з родичами в родинному маєтку в Прилбичах, Галичина, 1911 р.
(Родинний архів Шептицьких, Варшава)

Єврейське літературне відродження, 1860-і рр. – 1914 р.

Хаїм-Нахман Бялик (зліва) із Шолом-Алейхемом. Бялик (1873–1934) був одним із засновників і видатною постаттю в розвитку сучасної єврейської літератури. Народився в Івниці (нині Житомирська область) і виріс у Житомирі, отримав традиційну релігійну освіту, а також ознайомився з Гаскалою й російською літературою. У віці 18 років Бялик переїхав до Одеси, де протягом наступних двох десятиліть був у центрі сіоністських і літературних кіл. Епічною поемою «У місті різанини», написаною у відповідь на кишинівський погром 1903 року, поет засудив пасивність євреїв перед насильством і надихнув на створення єврейських груп самооборони в Російській імперії. Бялик переїхав до Тель-Авіва 1924 року і став центральною фігурою в громадському й культурному житті єврейської громади в Палестині як національний поет, редактор, видавець, педагог, есеїст, перекладач і збирач єврейських легенд.

Одночасно з відповідними подіями в житті українського суспільства в євреїв у XIX столітті відбулися національне пробудження й розквіт іврито- та їдишомовної літератури.

Теми й проблеми

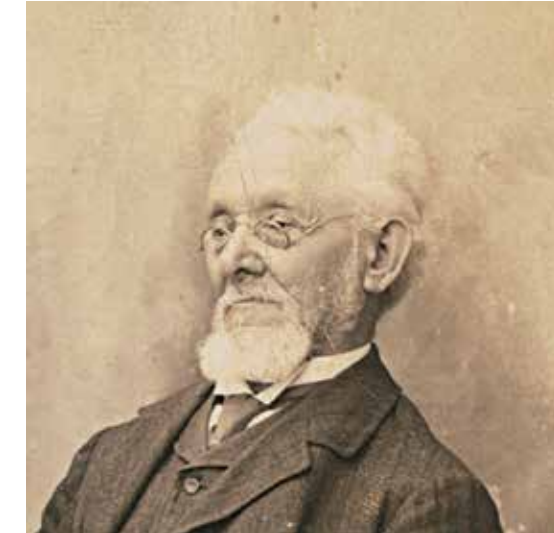
До 1860-х років східноєвропейські *маскілім* розглядали їдиш як жаргон і перешкоду для культурного й соціального прогресу та вважали, що тільки іврит може гідно представляти єврейську культуру. Інші ж представники єврейської інтелігенції виступали за надання їдишу, розмовній мові більшості євреїв-ашкеназі, статусу літературної мови. Розквіт єврейської літературної творчості на українських землях настав після скасування царської заборони на друк видань івритом та їдишем у 1861 році. Єврейська література в цей період зосереджувала увагу на історичних, національних і духовних дилемах, що постали перед євреями на перехресті між релігійним чи традиційним укладом життя, що його дотримувалися з покоління в покоління, та сучасними можливостями.

Дискусія про те, яку мову — іврит чи їдиш — слід оголосити національною мовою єврейського народу і як розвинути мову їдиш, відбулася 1908 року на виховій конференції з їдишу в Чернівцях, тодішній столиці Буковини в складі Австро-Угорщини. Дискусія завершилася ухвалою про те, що їдиш був не єдиною, а однією з національних мов єврейського народу.

Найвизначнішими авторами періоду розквіту єврейської літератури були Менделе Мойхер-Сфорім («дід» їдишської літератури) та Шолом-Алейхем («батько» їдишської літератури).

Менделе Мойхер-Сфорім («Менделе-книгоноша», літературний псевдонім Шолема-Янкева Абрамовича, 1836–1917) жив у Кам'янці-Подільському, Бердичеві, Житомирі й Одесі. Він був літературним новатором і створив стиль єврейського письма, який став нормою для доізраїльської єврейської прози. Своєю повістю «Дос клейне менчеле» («Маленька людина») в 1864 році він представив їдиш, розмовну мову східноєвропейських євреїв, як літературну нарівні з івритом. У своїх працях він нищівно критикує єврейський світ, а також, більш завуальовано, царський бюрократизм, водночас виявляючи високу чутливість до повсякденних страждань бідних.

Шолом-Алейхем (букв. «Мир вам», літературний псевдонім Шолома Рабиновича, 1859–1916), видатний їдишомовний письменник і драматург, народився у Переяславі (нині Переяслав-Хмельницький Київської області). Дитячі роки минули в сусідньому штетлі Вороньків, жив він і в Києві. У 1908 році він проїхався по всій території смуги осілости євреїв, декламуючи монологи. Бувши видатним гумористом, Шолом-Алейхем скористався енергією розмовного їдишу Східної Європи й створив сучасні єврейські архетипи, міфи й байки, що промовляли до всіх і кожного. У 1960-х роках його історії про Тев'є-молочника лягли в основу класичного бродвейського мюзиклу «Скрипаль на даху». Театральна адаптація українською мовою стала в Києві виставою, що найдовше протрималася на сцені.

Зображення українців у сучасній єврейській літературі

Іврито- та їдишомовна література кінця XIX століття часто зображала українців як частину загальної картини і як тло до соціально-економічної діяльності штетла. Українців часто згадувано просто як гоїм (неєвреїв), а їхню мову — як гоїш. Вони також з'являються у фіксованому складі дійових осіб і типових ситуаціях, особливо на ринку:

«І вони часто зустрічаються на ринку, і добре знають один одного на ім'я, і шанують один одного: Грицько називає Гіршка “шахрай”, а Гіршко називає Грицька “негідник”, але вони обоє мають хороші наміри...»

Шолом-Алейхем, «Велика паніка малих людей»

Серед типових українських персонажів — віддана служниця, яка розмовляє їдишем, довірена сільська знахарка, що знається на народній медицині, й *шабес-гой* — найнята людина, завдання якої полягало в тому, щоб запалювати піч у суботу. Описи українців лежали в діапазоні від ідеологічного захоплення селянами, яких вважали працьовитими й міцно пов'язаними із землею, до поблажливості й страху перед неписьменним селянством, схильним до пияцтва. Описи українців у шинку поширені в літературі з 1880-х років й асоціюються як із дружніми контактами між євреями та українцями, так і з передчуттям насильства.

Вгорі: «Світ Шолом-Алейхема». Дерев'яні скульптури Шломо Шохата. (Зображення люб'язно надав Дім Шолом-Алейхема в Тель-Авіві)

«Світ Шолом-Алейхема». Картина Д. Лабковського. (Зображення люб'язно надав Дім Шолом-Алейхема в Тель-Авіві)

Після погромів 1881–1882 та 1903–1906 років у літературні твори ввійшли описи пережитого насильства. Такі письменники, як Шолом-Алейхем, пояснюють ці явища зовнішніми силами, зокрема діями влади, та ситуативними факторами:

«Голодні люди, підбурювані й сп'янілі від численних прикростей, як дикі звірі кинулися на своїх братів і сестер іншої віри».

Шолом-Алейхем, «Потоп»

Вгорі, справа й навпроти: «Світ Шолом-Алейхема». Дерев'яні скульптури Шломо Шохата. (Зображення люб'язно надав Дім Шолом-Алейхема в Тель-Авіві)

Еміграція й діаспори

Наприкінці XIX століття євреї й українці почали масово емігрувати як із царської Росії, так і з габсбурзької Австро-Угорщини, переважно до Північної Америки. Хоча більшістю рухало бажання покращити своє економічне становище, на рішення євреїв вплинули також погроми початку 1880-х років, а особливо більш масштабні й смертельні погроми в царській Росії 1905 року.

Пасажири висаджуються на острові Елліс у нью-йоркській бухті

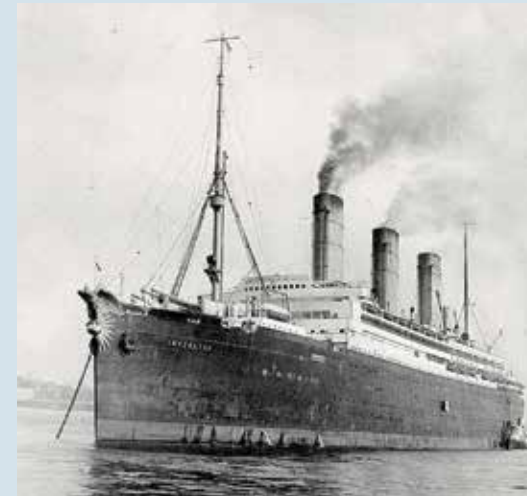
Іммігранти піднімаються дощаним настилом від баржі, що привезла їх із доків пароплавства

Іммігранти на острові Елліс чекають на пором до міста

Єврейські емігранти з Російської імперії, Квебек, 1911 р. (Бібліотека й архів Канади)

Великі лайнери перевозили багатьох іммігрантів в антисанітарних умовах на нижній палубі, де розміщувалися пасажири, які подорожували найдешевшим класом

«Новорічний квиток на корабель — чинний для 120-річної подорожі в обидва боки в потоці життя». Вітальна листівка на Рош га-Шана, бл. 1910 р. (Архів YIVO)

Кишеньковий календар/плакат, що його видав український відділ компанії «Cunard Steam Ship Co. Ltd.» з Вінніпегу, штат Манітоба, з українським написом. (Архів Українського культурно-освітнього центру «Осередок», Вінніпег)

Еміграція євреїв з українських земель

Понад два мільйони євреїв мігрували в Північну Америку зі Східної Європи в 1881–1914 рр., переважно з українських земель — близько 1,6 млн з Російської імперії (включаючи Польщу) та 380 тис. з Австро-Угорщини (переважно Галичини). Ще 400 тис. східноєвропейських євреїв мігрували в інших напрямках, зокрема в Західну Європу, Палестину, Латинську Америку та Південну Африку. У 1881–1910 рр. євреї становили близько 50-70 % усіх іммігрантів до Сполучених Штатів із Російської імперії.

До кінця XIX століття в Канаду прибуло близько 10 тис. євреїв. Цей показник досяг піку в 1900–1914 рр., коли майже 100 тис. єврейських іммігрантів в'їхали на територію Канади, оселившись переважно в Монреалі й Торонто. Єврейські іммігранти також прибули до Західної Канади, створивши низку єврейських фермерських колоній. Однак більшість із них переїхали до міст і працювали в роздрібній торгівлі та інших галузях міської економіки. Вінніпег став третім за величиною канадським центром єврейських іммігрантів.

Єврейські іммігранти в Північній Америці скоро створили релігійні й громадські організації, зокрема *ландсманшафти* — товариства, що об'єднували іммігрантів із певного міста чи регіону країни походження.

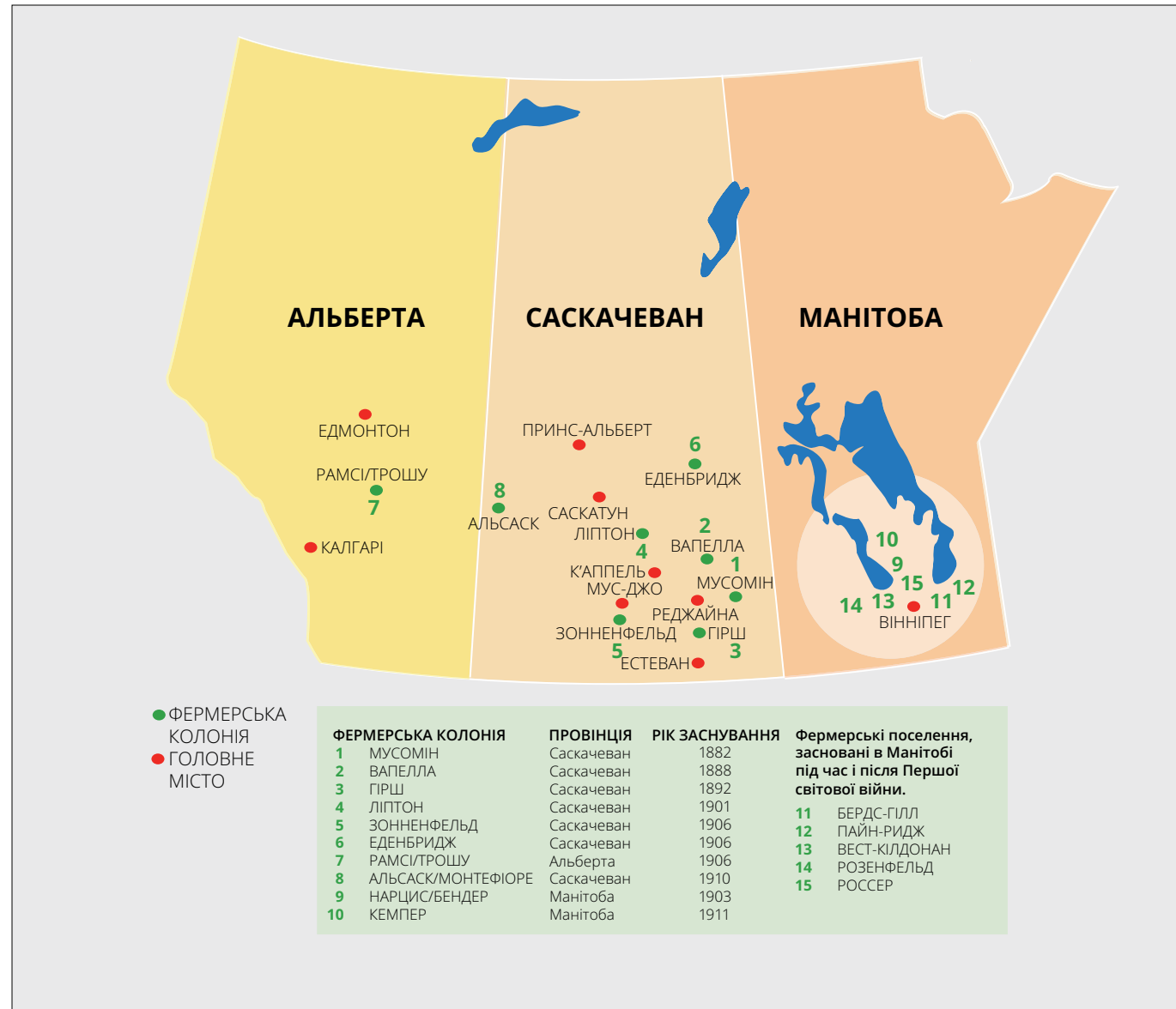

Єврейські емігранти з Російської імперії у фермерській колонії в Аргентині, 1905 р. Їх спонсорувало Єврейське колонізаційне товариство, що його заснував 1891 року філантроп барон Моріс де Гірш, який також спланував та заохочував розвиток єврейських колоній на Заході Канади. (Фотоархів YIVO)

Єврейська весільна церемонія в Ліптонській колонії, Саскачеван. (Бібліотека й архів Канади)

Єврейські фермерські колонії й поселення у преріях

Вгорі: Школа та синагога «Тіферес Ісроель». Ліптонська колонія, Саскачеван. 1915–1918 рр. (Бібліотека й архів Канади)

Справа вгорі: Діти з єврейської ферми в однокімнатній школі в Саскачевані. (Бібліотека й архів Канади)

Справа внизу: Танці під звуки губної гармоніки на подвір'ї школи. (Бібліотека й архів Канади)

Українська еміграція

Масштабна еміграція українців, особливо із західно-українських земель, відбулася під тиском економічних обставин. Від 1880-х рр. до 1914 р. з Галичини та Буковини емігрувало близько 430 тис. українців, а із Закарпаття — ще 170 тис. Більшість виїхала в промислові райони північно-східної частини Сполучених Штатів та канадські провінції Манітоба, Саскачеван й Альберта.

Близько 170 тис. українців оселилися в Канаді з першою і найбільшою хвилею імміграції в 1891–1914 рр. Більшість прибула з Галичини й Буковини. Їх привабила пропозиція канадського уряду, який безплатно надавав земельні наділи в степових провінціях. Зазвичай іммігранти прибували у Вінніпег, центр Канадської тихоокеанської залізниці, а потім роз'їжджалися по широких просторах прерій, де часто роками зносили надзвичайні труднощі.

До 1914 року близько 600 тис. українців створили в Північній Америці свої громадські структури, зокрема низку світських, релігійних, культурних і добродійних організацій. Ці іммігранти були налаштовані зберегти тут українську спадщину. Вони також підтримували постійний активний інтерес до подій на своїй європейській батьківщині.

Зверху: Єпископ Будка й парафіяни перед церквою. Борців, Альберта, 1916 р. (Бібліотека й архів Канади)

Вгорі посередині: Галицько-українські поселенці в Стюартберні, Манітоба. (Бібліотека й архів Канади)

Вгорі: Українська родина збирає врожай у канадських преріях. (Бібліотека й архів Канади)

Українське весілля, Самбург, Саскачеван, 1917 р.
(Бібліотека й архів Канади)

Сільський драматичний клуб, школа «Плам-Ридж», Плезент-гоум, Манітоба. 1912 р.
(Бібліотека й архів Канади)

Навпроти: Українські емігранти з австрійської Галичини, Квебек, бл. 1911 р. (Бібліотека й архів Канади)

Справа: Перша українська конференція викладачів і студентів у місті Едмонтоні, штат Альберта, 1915 р. (Бібліотека й архів Канади)

Справа внизу: Українські іммігранти в Канаді

Бібліографічні джерела

Encyclopedia Judaica, 22 vols., 2nd ed. rev. Ed. by Fred Skolnik. — Detroit: Macmillan/Keter, 2007.

Internet Encyclopedia of Ukraine, Canadian Institute of Ukrainian Studies (CIUS): University of Alberta/ University of Toronto. (Розширена й оновлена версія видання: Encyclopedia of Ukraine, 5 vols. 1984-93.)

Magocsi, Paul Robert. A History of Ukraine: The Land and Its Peoples. — Toronto: University of Toronto Press, 2nd edition, 2010.

Magocsi, Paul Robert. Ukraine: An Illustrated History. — Toronto: University of Toronto Press, 2007.

Magocsi P. R., Petrovsky-Shtern Y. Jews and Ukrainians: A Millennium of Co-Existence. — Distributed by University of Toronto Press, 2016.

Petrovsky-Shtern Y. The Golden Age Shtetl: A New History of Jewish Life in East Europe. — Princeton, N.J.; Oxford, England: Princeton University Press, 2014.

Plokhy S. The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empire. — Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

Plokhy S. The Gates of Europe: A History of Ukraine. — New York: Basic Books, 2015.

Polonsky A. The Jews in Poland and Russia. Vols. I and II. — Oxford and Portland, OR: Littman Library of Jewish Civilization, 2010–2012.

Rosman M. Founder of Hasidism: A Quest for the Historical Ba’al Shem Tov. — Berkeley: University of California Press, 1996.

Rosman M. The Lord’s Jews: Magnate-Jewish Relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth during the Eighteenth Century. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1990.

Stories of Khmelnytsky: Competing Literary Legacies of the 1648 Ukrainian Cossack Uprising. Ed. by Amelia M. Glaser. — Stanford: Stanford University Press, 2015.

The Ukrainian-Jewish Encounter: Cultural Dimensions. Volume 25 of *Jews and Slavs*. Ed. by Wolf Moskovich and Alti Rodal. — Jerusalem: Philobiblon Publishing House, 2016.

The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. 2 vols. Ed. by Gershon David Hundert. — New Haven and London: Yale University Press, 2008.

Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective, 2nd ed. Ed. by Howard Aster and Peter J. Potichnyj. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1990.

YIVO Encyclopedia Online. YIVO Institute for Jewish Research.

Джерела ілюстрацій і дані про правовласників

У цьому виданні в підписах під зображеннями зазначено джерела й дозволи на користування авторським правом, за винятком зображень, які перебувають у відкритому доступі.

Архів Українського культурно-освітнього центру «Осередок» (Вінніпер)

Бібліотека Варшавського університету

Бібліотека й архів Канади, колекція ілюстрацій та колекція Якоба М. Лоуї

Бібліотека Конгресу, відділ відбитків і фотографій (Вашингтон)

Дім Шолом-Алейхема (Тель-Авів)

Дослідницько-документаційний центр «Центропа» (Відень, Берлін)

Єврейський історичний інститут ім. Е. Рінгельблюма (Міхал Красіцький, Варшава)

Ізраїльська організація «Дрогобич, Борислав й околиці»

Інститут єврейських досліджень YIVO (Нью-Йорк. Фотоархів; мапи з онлайн-видання «Енциклопедія євреїв у Східній Європі»)

Львівський історичний музей (Львів)

Львівський музей історії релігії (Львів)

Музей Івана Гончара (Київ)

Музей історії польських євреїв «Полін» (Варшава)

Родинний архів Шептицьких, Ян Казимир Шептицький (Варшава)

Стокові фотографії, Alamy та Dreamstime

Тель-Авівський музей мистецтв

Центр «Петербурзька юдаїка» (Валерій Димшиць, колекція фотографій експедиції Ан-ського / С. Юдовіна)

Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства в Києво-Могилянській академії (Леонід Фінберг, колекція старих листівок)

Центр єврейського мистецтва (Єврейський університет в Єрусалимі)

Центр міської історії Центрально-Східної Європи (Львів)

Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г.С. Пшеничного (Київ)

Приватні колекції:

Чарлі Бернса (galiciantraces.com)

Марціна Водзінського (Польща)

Тараса Возняка (Колекція зображень, Львів)

Едґара Гаустера (Колекція фотографій)

Ігоря Котлобулатова (Колекція історичних фотографій, Львів)

Павла-Роберта Маґочія (Мапи на сторінках 13, 21, 32, 80, 81, 116)

Наташі Туровської (Картина «Два євреї: багатий і бідний»)

Про це видання

Це видання спирається на виставку, що її створила «Українсько-єврейська зустріч» (UJE, англ. Ukrainian Jewish Encounter).

UJE — це зорганізована на приватних засадах багатонаціональна ініціатива, започаткована 2008 року, що залучає науковців, громадських лідерів, митців, представників урядів та ширшу громадськість до зміцнення солідарності й взаєморозуміння між українським і єврейським народами по всьому світу. Для досягнення цієї мети UJE організовує й підтримує заходи, що поглиблюють розуміння масштабу, складності та різноманітності українсько-єврейських відносин протягом багатьох століть.

Виставка, авторкою й кураторкою якої є Алті Родал, співдиректорка «Українсько-єврейської зустрічі», відбулася у великих містах Канади 2015 року. Алті Родал — історикиня, письменниця, колишня професорка єврейської історії, а також державна службовиця й радниця уряду Канади. Вона здобула освіту в Університеті Макгілла, Оксфордському та Єврейському університетах.

Це видання спирається, зокрема, на ретельні дослідження Оксани Розенблюм та Василія Щедрина, проведені для виставки UJE 2015 року, експертні поради членів правління UJE, професорів Павла-Роберта Маґочія й Вольфа Московича, помічні спостереження Наталії Федущак і Соні Голяд, фахове редагування Петра Бейгера й Василя Старка, ретельне й ефективне керування дизайном й усім виробничим процесом Клавдії Шадурської. Ідею цього видання подала Рая Шадурська, а її втілення було б неможливим без візії та підтримки голови UJE Джеймса Темертея.

ukrainianjewishencounter.org

Головний офіс

Ukrainian Jewish Encounter
1508 Kenneth Drive
Mississauga ON L5E 2Y5
Canada
Тел.: +1 (905) 891-0242
Факс: +1 (905) 271-9208

Офіс в Україні

Українсько-єврейська зустріч
вул. Хрещатик 29, оф. 50
м. Київ 01001
Україна
Стац.: +38 (044) 38 99 777

ISBN 9789669733658

9 789669 733658